

IÑAKI ALKAIN
ANTONIO ZAVALA

GERRATEKO IBILLERAK - II

GERRATEKO IBILLERAK

(III)

Auspoa Liburutegia
(EDITORIAL AUSPOA)

Plaza Santa María, 2 — Tolosa, Gipuzkoa
Teléfono (943) 67 12 82

IÑAKI ALKAIN, ANTONIO ZAVALA

GERRATEKO IBILLERAK

(III)

AUSPOA LIBURUTEGIA

1981

Azala: Gudari-talde bat, Bizkai'ko mendietan, 1937 urtean. Jose Estornes Lasa'ren artxi-botik.

© Auspoa Liburutegia (Tolosa - Gipuzkoa)
Inprimatzaille: Itxaropena, S. A. - Errikobarra kalea, 2 - Zarautz
ISBN 84-7158-092-6
Depósito Legal: S. S. 403/81
Septiembre 1981

ARKIBIDEA

«Alkahuetea»	9
Intxorta	13
Besaide	23
Gernika	31
Mañari	35
Basauntza, putreak eta abar	43
«Quinta columna»	55
Murgia	73
Bizkargi	77
Euba	81
Abiazioa	87
Arantzazu	91
Artxanda	105
Bilbao	121
Iruña	129
Brunete	135
Burgos	143
Medina de Ríoseco	153
Lérida	157
Errazu	163

«ALKAHUETEA»

Sabigain'goa bukatuta, gutxienez dozen erdi bat egun pake-pakean pasa genituan gure frente aldean.

Bañan nere lagun Etxeberria ez izan geldirik egoteko ona, eta asi zan ostera leku berri aietan zerbait egiteko asmoz, eta bai egin ere.

Bazan abioi bat, alkahuetea esaten geniona, oarketan eta begiraka ibiltzen baitzan, nun eta nun zer zegoan.

Bañan goiz batean Etxeberria'ri burutazioa sortu zaio:

— Aizak, Iñaki: ik ametralladorekin ongi tiratzen dek; eta bigar goizean, egunsentian, naiko munizio mando baten gañean artuta, Mugarra mendigañera igo bear diagu, alkahuete ori mendi ortatik alde xamar pasatzen dek eta.

Arek esan bezela, joan gera Mugarra mendira. Mañari'tik Durango aldera dago, eta oso sonatua da alde ortan.

An, egal batean, iturri bat dago, eta aren inguruan jarri giñan geren txeko fusil-ametralladorarekin.

Eguna argitu orduko, or zetorrek alkahue-tea. Durango inguruan jiratu eta menditartez-tarte Mañari'ra sartzen zan, ea ikusten ote zuan gure artilleria nun zegoan.

Gure ondoan, bañan gu baño ere askoz berago, pasatzen zan.

Etzituan gure kañoiak ikusten, oso tapatuak baitzeuden. Bañan gutxi gora-bera bazekian gure artilleria nun zegoan, eta inguruan bonba koxkor batzuk botatzen zituan.

Lenengo txandatik asi naiz tiraka-tira atzeko aldetik, bañan ezta mellik ere.

Etorri-aldi bakoitzean iru-lau jira-biraka egiten zituan, eta aldiko dozena bat bonba inguru botatzen zuan.

Etorri-aldiak ordu erditik ordu erdira inguruan egiten zituan.

Beintzat, gu tira eta tira, bañan ura beti an zebillen, guri ederki parre egiñaz.

Alako batez, or etorri zait burutazio bat onela:

— Aizak, Joxe: usoa, atzetik tira eta botatzen dek errexena. Bañan gerta litekek abioia aurrez-aurre tirata errezago botatzea. Bera, gure aldera datorrenean, indarrean zetorrek, eta gure balak ere askoz indar geiago bear dik izan aurrez-aurre. Urrengoan, or beerago joanda, aurrez tirako zioat, bada!

— Bai, motell, bai. Bestela ez diok mellik egiten eta probatu zak.

Artu det fusil-ametralladora ori. Gogoan det, gañera, eltzerakoan ezkerreko eskua nola erre zidan. Bañan or noa esandako lekura. Jarri gera Durango aldera begira.

Alako batez, or dator alkahuetea. Erri ontara arte goi xamarretik etortzen zan. Bañan, emen jiratzen zanean, arrunt bera jeixten zan.

Etxeberria'k onela dit:

— Oraingoan, ori eun metrora inguratuko dek, eta bitartean ez tira.

Lagunak esan bezelaxe, inguratzen utzi nion. Gero, asi naiz *ta-ta-ta-ta* tiratzen, eta alako batez lagunak:

— Jo dek, Iñaki, jo dek! Ikusi diat txispa bat ateratzen!

Eta neri ametralladora enkaskillatu! Bestela, geiago ere tirako nizkion pozik.

Orduan, nunbait, alkahuete arek etzuan gure artilleriari bonbak tiratzeko denborarik izan. Naiko lan bazuan Urkiola'ko gaña arrapatzen.

Gero, gezur edo egi, Bitori baño lenago lurre artu zuala entzun genduan.

Gu, beintzat, an egon giñan zai; bañan alkahueterik etzan geiago inguru artara azaldu. Ura gure poza! Zorion ederrik izan genduan amaika lekutatik.

---

(1) Tolosa'ko Horazio Etxeberria'k onela esan digu alkahuete orretzaz:

«Bein baño geiagotan izan nintzan ni ere Mugarra gañean, ametralladora eta guzi, goizean goiz igo eta zai jarrita, alkahuete orri tiratzeko.

Gogotik tiratzen genion, bañan alper-alperrik.

Nere laguna, Ernani'ko Gillermo Ollakindia izaten nuan. Arangio mendian egin zioten zauria Bilbao'n sendatu eta ostera guregana etorria zan.

Mañari'ko arkaitzetan il zan gizagajoa.

Euria ari zuan, xirimiri eta lanbroa. Ardi bat arrapatu naiez zebillen, bañan alpargatakin zan. Nik, botak jazteko esan nion. Bañan ardia an bertan zala eta etzitan jantzi nai izan. Irrixtatu eta goitik bera amildu zan».

INTXORTA

Esan bezela, Untzillaitz mendian geunden gu, Urkiola'ren aurre-aurrean.

Goiz batez, zazpiak inguru, Sebastian Gargarri gure arrantxeroa padera aundi batekin patata-pillo bat prejitzen ari zitzaigun.

Etxeberria eta biok ango arkaitz baten azpian lo egiten genduan; eta, geren arropak jantzi eta gañontzeko prestaerak eginda, Alluitz mendira igotzeko asmotan giñan, ikusmira egiteko.

Sebastian orrek, berez oso belarri aundiak baitzitian, eta gañera iltzeko bildur ikaragarria, iñork baño entzumena argiagoa zuan.

Ala, gu arrimatu eta egun on esan ordurako, onela digu erantzunez:

— Egun on ematen al dezute, egun on? Gaur oso txarra izango dezute, bada.

— Zer bada?

— Zer bada? Danbarreko ederrak asi dituk Kanpanzar edo Intxorta alderdi ortan.

Eta Etxeberrria'k onela dio:

— Motell, an asi baldin badira, gaur ere i ongi ago, naiko jan eta edan eta arkaitz orren azpian egoteko. Guk, berriz, aruntz joan bear ko diagu, i emen utzita.

Patata prejituak jan ditugu, uts-utsak urarekin, ogirik eta ardorik gabe alegia. Eta orduan Sebastianek Etxeberrria'ri onela dio:

— I, Joxe: atzo ardoa ekartzeko intzan. Bañan ez ardorik eta ez asaltaparapetorik. Zuek orain bazoazte zerok dakizuten lekura, eta zatotik ardoa naikoa edango dezutela bazekiat. Nik, berriz, emen, patata prejituak jan eta ez ardo eta ez pattarrik. Bañan alde, alde emendik!

Onela, irten gera Etxeberrria, beste lagun bat eta ni. Bidean goazela, Elgeta aldeko bonbardeo-ots aiek entzuten asi gera.

Gu geunden lekutik Alluitz mendira joateko, aurrena erreka-zulo batera jetxi egin bear da, eta gero oso igoera bekaitz eta beltza du. Bazegoan Urkiola aldetik beste igoera bat egokia goa. Bañan etsaiak ez ikustearren, zallen-zallenetik igotzen giñan.

Aldapa ikaragarria eta arri tartean. Igoera arrisku aundikoa benetan. Ez da arritzekoa. Arkaitz utsa diran mendi aiei, eguzkia urtearen buruan beti arria kentzen dijoakie, eta arrobi-matxaka bearrik ez dago an. Berezkoa badago naikoa.

Ortaz gañera, aldapa aundia izanik, askotan

oinkada bat aurrera eta bi atzera. Eta, laugarrena ondo baldin bazan, pozik.

Egun artan, bonbardeo-ots aiek entzunik, bein ere baño presa aundiagoan abitu giñan, goiko tontorrera alik azkarren iritxi nairik.

Nik, beintzat, ia nere burua galdu nuan. Ia tontorrera igorik giñala, ango arri zintzarretan irristada bat eginda, or abitu naiz goitik bera atzeraka; eta or datorkit beste arri aundi bat —bost bat arroa bazan— atzetik nere gañera, segika bezela.

Tiro tartean egiten genduana egin nuan: trabeska etzan. Eta arri ura, nere gañetik bote bat eginda, goitik bera amilka joan zan, ni ikutu gabe. Ikutu izan banindu, gaur ez neukan lanik gauza auek kontatzen.

Jakiña, ni orduan Etxeberria'ren aldera. Ni baño zarragoa eta mendian oituagoa baitzan, arek beti ondo erakusten zidan. Bañan nik, egia esan, kaso gutxi egiten nion. Eta egun artan, ondo merezia bainuan, erritaldi bat eman zidan:

— Bañan, Iñaki! Bein eta bitan eta irutan bakarrik esan baldin banian, utsa uke. Eun aldiz esan diat olako lekutan beti baztarrari eltzeko. Gaur ez dek aurrenekoa, bañan izan dedilla azkenekoa. Ia-ia bizia galdu uan.

Andik aurrera, mendi aietan aren esana beti egiten nuan.

Laister giñan, nai ordurako ez bañan, Alluitz mendi orren gain-gañean.

Agertu orduko, berealaxe kontatu nituan be-

rrogei bat abioi, aurrera eta atzera Intxorta eta Elgeta inguru ori bonbardeatzen zebiltzala. Intxorta bera eta Elgeta bera, bonbak jartzen zuten lañoarekin eta kearekin, etziran ikusten, naiz eguraldi on xamarra egon.

Gu allegatu eta laister, etsaiaren artilleria Intxorta'ren atzeko aldera tiratzen asi zan. Baita abiazioa ere alde ori bera bonbardeatzen. Guk, ori ikusirik, onela esan genduan:

— Intxorta artu ditek.

Bañan ametralladora-soñuak ere entzuten genituan, eta, alako batez, artilleria eta abiazioa, naiz laño eta ke tarte artan ez ongi ikusi, Intxorta tontorra bera bonbardeatzen asi ziran. Argi eta garbi nabaitzen zan ezin artu zutela. Eta, jakiña, berriro ere bonbardeatu egin bear, gero infanteria mendi artan sartzezkeroz.

Gu, mendigain artatik begira, illunbista arte egon giñan. Ez dakit Intxorta'ko gudari jator aiek nola aguantatu zituzten egun guzian lau edo bost atake era orretan.

Geroztik, era artako beste atake asko ikusi nituan nik: Brunete, Ebro eta abar. Bañan angoa bezelakorik, arrimatzekorik ere ez. Oinbeste abioi bonbardeatzen eta ametrallatzen, eta ez dakit zenbat bateri, mendi-kaxko bati. Alde batetik arrunt txikia, eta bestetik arkaitz gutxikoa. Intxorta ez konparatu Urkiola aldeko mendi aiekin.

Oraindik ere oso arriturik nago, an zegoan gudari jendeak iru egunean alako su eta garrari nola eldu zion. Etxeberria'k onela esaten zuan:

— Intxorta ortan gaur aguantatu badute, mendi ori or daudenai kentzen oso zalla izango dek.

Bai erdi-erditik asmatu ere.

Aurreneko egunean eguraldia aizerik gabea zan. Geldi-geldia, alegia. Orregatik, bonbardeoko keak inguruetan gelditzen ziran. Eta, gu geunden mendigain artatik, ezin bada ongi ikusi atakea zer-nolatan egiten zuten.

Bañan iritxi da bigarren eguna. Egunsentirako an giñan bezperako lekuan. Eguraldi ederra zan, bañan aize pixka batekin. Ekin diote, bezperan bezelaxe, abiazioak eta artilleriak, eta egin dute bien artean gutxienez bi orduko saioa Intxorta mendi bakar-bakarra bonbardeatzen.

Bonbak uzten zuten lañoa, bereala eramaten zuan aizeak Eibar aldera. Laño-pilla ura itxas-ertzeraño ere allegatuko zan, ibaiak terral lañoa eraman oi duan antzera. Eta, lañoa alderdi ortara joanik, oso ederki ikusten genduan bonbak nola lertzen ziran, eta bai etsaiaren soldadu jendea ere.

Orretarako, teleskopio aundi bat genduan, Euzkadi'ko gobernuak emana. Berez marinakoa zan, eta izugarri ederra garai artarako. Bizkarran ibiltzeko karga pixka bat bazuan: ortxe, amar bat kilo.

Jakiña, ongi ikustezkeroz, makil pare batekin xargandoak egin bear, bera beti geldi-geldirik pulsoarekin ezer mugitu gabe egoteko.

Etxeberria'k, garai bateko artzaiak bezela, aizkora txiki-txiki bat, txorrotx-txorrotxa, ge-

rrian ibiltzen zuan. Eta, an edo emen, bereala bi xardango egingo zituan, gure teleskopioa jartzeko. Edo, bestela, lendik egiñak eraman bear.

Edozeñek esango luke, Intxorta mendi txiki artan zeudenak, granorik ere etzala bizirik arkituko. Etsaiak ere alatsu pentsatuko zuten.

Ala, beintzat, abiazioa eta artilleria gelditurik, ekin diote infanterikoak atakean. Bañan, alako batez, sekulako *tarra-tarra* ametralladora-otsak. Gutxienez ordu pare bat ortan ere. Eta, alako batez, ostera ixiltasuna. Gure poza!

Bañan bereala, Bitori alde ortatik, eta bai Gipuzkoa aldetik ere, agertu dira berriro abioiak, eta ekin diote jo ta ke Intxorta berriz ere bonbardeatzen. Artilleriak ere bai, len bezela. Nere ustez, lenbiziko aldian baño geiago bonbardeatu zuten Intxorta ori. Gutxienean iru bat ordu gelditu gabe.

Artilleriak, ostera Intxorta'ren atzeko aldeira tiratzen zuan. Elorrio'raño ere sartzen zituzten kañoi aundi aiek beren obusak, Intxorta mendia apurtua zegoala infanteriari erakutsiaz alegia, eta jarraitzeko.

Guk, triste-triste, onela esaten genduan:

— Ba! Intxorta mendia, onezkero arri-koxkor bat ere gabe gelditu dek.

Bañan ez orrela izan. Dana beste aldeira. Berriro ere sekulako ametralladora eta esku-bonba-otsak. Etxeberría eta biok onela esaten genion alkarri poz-pozik:

— I, oraindik etzegok gerra galdua. Mendi

ori gaur ez badute artzen, oinbeste millaka tonelada bonba botata, gure Urkiola'ko mendiak ez dizkitek sekulan artuko.

Izan ere, ain zan arritzekoa gudari aien trebetasuna. Jo zuten lau bat orduan atakea. Etziran gelditzen. Izugarri egoki ikusten genduan guzi-guzia geren teleskopio aundiarekin.

Etsaiak baziran Intxorta'ren atzeko aldean gordeta, beren maniobra tranpetan egiñaz. Asko gañera. Bañan Intxorta ori buelta guzian trinxerakin ongi zaindua baitzegoan, maleziz asi arren, etzuten atzeko aldetik ere igotzerik izan. Eta, lau ordu eta geiago igaro ondoren, Intxorta'ko gudariak artean zutik.

Etsaiak, ori ikusirik, ostera or asi dira abiazioa eta artilleriaz bonbardeatzen. An, atzeko zokoetan, berenetakoak bazeuden lengo atakean gordeta geldituak, eta berak artu zuten pasadarririk aundiena, gorriak ziran ustetan abiazioak bonbardeatuta. Eta ez nolana! Laister alde egin zuten inguru aietatik. Gu, ura ikusteaz arrituta.

Abiazioak eta artilleriak len bezelatsu egin zuten beren saioa. Bañan infanteriak etzuan, urrengo txandan, len bezin gogor ekin eta egin. Nabarmendu zan, bai, beren abiazioak eman zien jipoia.

Arratsaldean, izugarrizko bonbardeoa egin zuten berriro ere artilleriak eta abiazioak. Eloorrio ere bonbardeatu zuten. Abadiño ere zerbait bai. Eta infanteriak ostera ekin zion, bañan aulxamar. Eta, Intxorta'koak berriro ere beren lekua zaindurik, illunabarra ezeren tiro-ots gaberririk gelditu zan.

Goizeko eta eguerdiko bonba-otsa eta illunabarreko ixiltasuna ikusita, ezin buruan sartu egun bereko gauzak ziranik. Etxeberria eta biok, egun guzian mokadurik asko jan gabetan egonagatik, pozaren pozaz onela esaten genduan:

— Oraindik irabaztea bazegok gerra!

Jetxi giñan, pozik bai, bañan goseak amorratzen, geren lagunetara. Allegatu gera gure Sebastian Garagorri orren arkaitz ondoko sukaldera. Aiek keak zeuzkan! Eta, jakiña, arek patata bakarrik prejitzeko. Aiek janik eta egun artan ikusi genduana garbi eta argi esanik, gure lagun danak poz-pozik jarri genituan.

Gure inguruan zeuden batallioai ere abixoa eman genien, urrengo egunerako badaezpada ere argi eta erne egoteko. Alakoxe bildur bat bagenduan, bi egunean Intxorta ezin artu zutela ikusirik, irugarrengoa gure aldetik asiko ote ziran. Onela esaten genduan:

— Ortik ezin eta emendik, Urkiola gañetikan, joko zigutek atakea.

Eta danok goiz aski lotara etzan giñan, komeni zan lekuetan guardiak utzirik.

---

(1) Jose Manuel Martínez Bande'k, onela dio Intxorta'ko burruka auetzaz:

«El plan no se puso en práctica hasta el día 20, debido a un fuerte temporal de lluvia. En esa jornada, las fuerzas de la Brigada I, partiendo del collado de Anboto-oste, conquistaron las lomas de Tellamunte y la cota 782, mientras que otras unidades marchan desde Uncella sobre el poblado de Barajuen y la cota 484, envolviendo así el pueblo de Ibarra. En cambio fracasa

el ataque a los Inchortas llevado a cabo por la IV Brigada.»

Oarretan txeeetasun geiago ematen ditu, laugarren Brigada orren egunkaririk artuta.

Iñakik dionez, abiazioak beretakoak bonbardeatu zituán bigarren egunean. Egunkari orrek, berriz, ori lenngo egunean gertatu zala esaten du:

«...la aviación propia descarga sobre un grupo de 35 falangistas que habían ocupado el Camino de los Toldos unas bombas, dejándolos reducidos a 12. Este desgraciado hecho repercutió en las demás unidades de Falange, que habían de seguir a aquella y lo presenciaron, originando nuevo retraso en el avance, suficiente para que el enemigo, saliendo de los refugios, volviera a sus puestos de combate y obras de fortificación numerosas, que hacen de los Intxortas verdaderas fortalezas.»

Euzkadi'k, berriz, onela dio apirillaren 21'an:

«...los facciosos concentraron la mayor parte de sus fuerzas en Angiotzar, monte de la Ascensión, y el resto de las avanzadas que enlazan con las anteriores y con la parte de Anboto.

Por la mañana nuestra artillería se encargó de quebrantar a los rebeldes en el monte de la Ascensión.

...Hacia la una y media comenzó a volar sobre el escenario de la lucha la aviación facciosa. Y al poco tiempo se dedicaba a arrojar bombas sobre nuestras posiciones de Gipuzkoa. Esta operación fue realizada durante toda la tarde por un número crecido de aparatos.

...A su intervención aérea siguió un fuerte cañoneo, con gran lujo de piezas...

...comenzó a la media hora el ataque de la infantería enemiga...

En el campo enemigo, hayas; en el nuestro, también. Y en el centro, es decir, más hacia el terreno faccioso, una ermita que fue volada por un combatiente de nuestro ejército. Delante de ella, un lago...

Los facciosos, entre los que iban, según nos comunicaron, bastantes moros, trataron de avanzar por el alto

y a derecha e izquierda del macizo natural de la Ascensión. Los gudarís les esperaban inmejorablemente situados y abrieron intenso fuego contra ellos...

Todos los rebeldes que daban algunos pasos en dirección a nuestras posiciones eran recibidos con dureza. Y los más audaces caían para no levantarse más...

Había quedado malogrado el ataque enemigo.

...Los rebeldes, favorecidos siempre por su aviación... volvieron a atacar nuestras posiciones en la misma forma dos veces más, siendo nuevamente rechazados con mayores pérdidas. El segundo de estos ataques, pues fueron seguidos uno de otro, lo iniciaron los fascistas sobre las tres y media de la tarde...»

Urrengo bi egunetan, ez du Euzkadi'k Intxorta'ko burrukarik aitatzen. Jesús de Garriz izaten zan, enviado especial bezela, gerrari buruz idazten zuana. Itxura denez, etzan egun oietan Intxorta aldean ibiliko.

Bitartean, beste toki batetik ere ekin zioten etsaiak. Bañan, zeuden menditik, ezin zezaketen Etxeberria eta Alkain'ek ezer ere ikusi.

Apirillaren 20'an zer artu zuten, esanik daukagu. Urrengo egunetan zer artu zuten, onela adierazten du Martínez Bande jaunak:

«El 21 es ocupado el pueblo de Ibarra, así como la loma de Cuatro Vientos, y el 22 continúa la progresión, ganándose las alturas de Carrascain, Larragui y Olasu y las peñas bajas de Udala, más el pueblo de Santa Agueda, quedando ocupado todo el valle de Aramayona.»

Karraskain eta Larragui (*), Anboto'tik Udala-raño dijoan mendi-lerroan daude. Garbi-garbi ageri dira gain oietan, gaur ere, orduko trintxerak. Mendi oiek, egal batetik, Deba ibaira daukate ixuria; Aramaio aldera, alegia. Eta, beste egaletik, Ibaizabal ibaira, Elorrio aldera.

Ain zuzen, ortxe alkar ikuitzen dute Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa'ko probintziak; eta toki ortantxe arrizko oroigarri eder bat dago gaur, mendian ildako mendizaleentzat egiña. Toki orri, Besaide esaten zaio.

BESAIDE

Urrengo goizean, esnatu eta, abemaria baño lenago, zer eguraldi zegoan begiratu genduan, eta gure Untzillaitz mendia dana lañopean. Gure orduko poza! Onela esan genion alkarri:

— Motellak, au gurea dek. Gaur lañoa zeukagu eta etsaiaren abiazioak ibiltzerik ez. Egu-nero egin dezala Jaungoikoak eguraldi lañotsua.

Eta, geren teleskopio aundi ura artuta, Allu-itz mendira abiatu giñan: Etxeberria eta biok, oiartzuar bat eta Billafranka'koa bestea.

Goraño igo eta tontor eta erpiñean lañorik ez. Azpi-lañoa zan. Etzan ikusten ez Intxorta eta ez ezer ere. Bizkai guzia lañopean zegoan. Bañan Gorbea, Anboto, Udalaitz eta oiek ederki ikusten ziran, eta eguzki ederrarekin gañera.

Orduan onela diot Etxeberria'ri:

— Aizak, i, Joxe: goi argi eta azpi illunak ezin litezkek ondo zaindu gizonak. Eta gaur ere ez dizkiagu izango berri guziak zuzenak.

Erantzun zidan:

— Motell, Iñaki! I beti orrela! Itxaropena eman bearrez, neri amorraztearren jarduten aiz, txorakeri oiek esanaz.

Orrelako eztabaidak askotan izaten genituan alkarrekin. Etxeberria orrek guzi-guzia diz-diz ikusten zuan beti edo geienetan; eta ni, berriz, illun. Eta orduan ere, laño tartetik ezer ere onik etzegoala agintzen zidan neri buruak.

Gu tontorrera iritxi giñanean, etzegoan artean ezereen tirorik eta eztabaidarik. Egun arek guretzat ondoren pakea zuala ematen zuan.

Bañan ortxe, zortziak inguruan, gutxienez berrogei bat abioi etorri ziran alkarren segiran Bitori aldetik. Berrero ere, Intxorta'ri ekin zioten. Aiek lañoopera botatzen zituzten bonbak, bañan mapa eta abar izango zuten noski.

Geroxeago, azpi-laño guziak alde egin zuteanean, kazako sail batek ere egin zuan bere saioa ametrallatzen. Bañan garbi ikusten zan aurreko egunetako amorru ura etzeukatela Intxorta'rentzat, eta mendi onek bildurra ematen ziela.

Alakoxe tanteo batzuk egin zituzten, bañan aurreko bi egunekin konparatzeko ezer ez. Militarrak bazekiten beren indarrak gutxituta eta aulduta zeudela, bañan Intxorta'ko jendea nekata egongo zala ere bai. Ala ta guziz, berrero ere ederki zaindu zuten beren mendia.

Irugarren egun ortan auxe bakar-bakarrik egin zuten: bonba ugari alperrik bota eta beste jende-mordo bat il arazi.

Guk, ura itzaltzen zijoala ikusirik, gerekin eramandako zorro jana amaiketarako jan genduan, geren pozarekin. Etxeberria'k onela zion:

— Intxorta ez ditek onezkero artuko. Bañan, jende berria ekartzen badute, bigar gure gañean ditugula uste det.

Zortziak inguruan Bitori'tik etorritako abioiak, batzuek Intxorta baño onuntzago boteak zizutzen beren bonbak; Udala mendiko egaletan alegia. Guk orduan, alderdi aietan zer batalloi eta zer indar zegoan jakiñik, onela esan genion alkarri:

— Lenago ere, Billarreal'ko frentean, *battallón Rusia*'k fallatu ziguk, eta gaur ere ez nindukek batere arrituko *Celta* eta *Rosa Luxemburgo* batalloi oiek faltsikeria egiteaz.

Battallón Celta ortan, geienak edo ia danak gallegoak ziran, Bizkaia'n eta Gipuzkoa'n bizi ziranak. Berez mingaintsuak; bañan bear zanean zer ziran, egun artan erakutsi ziguten.

Rosa Luxemburgo ori, berriz, komunista zan, eta jende-kasta askorekin osatua: alemanak, frantzesak eta abar. Naspilla ederra alegia.

Bañan, Intxorta'koa ikusirik, bein bear eta goiz artan begiratzen genion patxaran etorkizunari, eta denbora-pasa izketaldi alaietan ari giban.

Beti bezela, ain zan piña eta leiala, bi xardango gañean geren teleskopioa jarri eta begira ari zan Etxeberría ori, ia begirik kendu gabe, esate baterako. Alako batez, onela dit:

— Aizak, Iñaki: goizean, lañopetik onik ezer ere ez datorrela esan didak, eta, nere ustez, arrazoi guzi-guziak ik izango dituk.

— Zer ikusten dek, bada?

— Motell, emezortzi milla tonelada Intxorta'ri lengo egun oietan bota dizkitek bonbetan, bañan gureak eldu ziotek mendiari. Eta gaur tonelada bat edo bi bota ditek, eta, motellak, etzekiat, bañan *Celta*'koak atzeraka asi dirala iruditzen zaidak.

— Tira, tira! Ikusi arte ez diat sinisten. Ekartzak teleskopio ori.

— Bein edo bein gezurrik entzun al didak neri?

— Ez, Joxe, ez diat entzun. Bañan leku or-tatik besterik gabe batalloi batek alde egiteaz, arritu egiten nauk. Ikusi gabe, ez dek sinistekoa. Eta ekartzak aparato ori.

Onela, utzi zidan. Jarri nintzan begira, eta marrukarik ez nien entzun, bañan bai argi eta garbi ikusi *Celta*'ko jendea korrika eta atzera begiraka igesi abiatua zala. Zearo arrituta gelditu nintzan. Ala esan nion Etxeberria'ri:

— Bai, egia uan! Ustel zerriak!

Etxeberria'k onela esan zidan:

— Orain emendik orrera joan bearrean gaudék, ea oker ori zuzendu diteken, zalla izango dek bañan.

Segituan abiatu giñan, geren teleskopio ura lagunai utzirik. Lenengo, Alluitz'ko erpiñetik joan giñan. Gero, eskubi aldera jetxi, eta, Anboto ezkerretara utzirik eta baztarka-baztarka Bizkai aldeko egaletatik joanda, ortxe, arratsaldeko laurak inguruan, *batallón Celta*'k alde egindako lekuetara iritxi giñan.

Celta'ko jentillaje orrek oso trintxera apain eta ederrak zeuzkan. Eta, an eta emen sakabatuak, mantak, erropak, fusillak, motxilak eta abar ikusten ziran. Baita ere ametralladora bat edo beste. Oñetako berri-berriak ere bai. Arek ematen zuan pena eta tristura!

Artean, beintzat, etsairik granorik ere inguru aietan etzan ageri, eta Etxeberria eta biok erdi pasmaturik gelditu giñan.

Orduan esan nion nik Etxeberria'ri, eta bi-zi-bizirik gañera, nere amorruekin:

— Aizak, i, Joxe: oraindaño ik eta nik egiñalak egin dizkiagu. Bañan, gaurtik aurrera, nik beste alde batera jokatu bear diat. Oraintxe ikusten diat arrunt zikin tartean gabiltzala.

— Iñaki, ori ez dek orrenbesteraño izango.

— Orrenbesteraño ez dala? Orain dala illabete eta geiago, Madrid'ko gobernuak, guk emen ofensiba gogor oni eltzeko, Madrid inguruan izugarrizko atakea emango zutela parte eman ziteken. Ez ditek ematen, eta nik orri usai txarra billatzen zioat. Sekulako abiazio-pilla bialduko zutela ere agindu ziteken, eta bat bakarrik etzigutek bialdu. Nere iritzian, gu euskaldunak lagun usteko etsai askoren tartean gabiltzak. Nik, Joxe, argi eta garbi ikusten diat ori, eta ontaz aurrera, nun-eta ez dedan laguntza-oñarri oberik ikusten, ez diat lengo antzera jokatuko. Al dan mutillik gutxiena galtzera jokatuko diat, eta lenengo nere burua gordetzera.

Etxeberria ez nuan ordu arte sekulan ikusi bere begietatik negar-malkorik zeriola. Bañan orduan ala zan. Eta onela dit apal-apal:

— Bai, Iñaki, arrazoi guzi-guziak dauzkak erekin. Joan dan aspaldian ari intzan Madrid-ko atake orrekin beti neri galdezka, astekoa noiz zuten; eta azkenik etzigutek ez atakerik eman eta ez abiaziorik bialdu onera guri. Bi illabete ontan baziteken garaia bi gauza oiek egiteko. Bai, Iñaki: oraingoan arrazoi guziak dauzkak. Bañan, poliki-poliki, goazen orain geren lagunetara, gutxienez bizirik gerala argirapena ematera.

Onelaxe izan zan gure egun penagarri eta triste ura. Goizeko amaikak inguruan Alluitz menditik irten, lauretarako *Celta*'koak alde egingako tokietan, eta illunerako Elorrio'ra jetxi.

Gure ibillaldirik luzeenetako bat izan zan, eta orduko naigabeak ere audienetakoak. Zerbait egin nai eta iñolaz ere ezin ezer egin.

An argi eta garbi ikusi nuan, euskaldunak etsai bat bakarra ez genduala; len esan dedan bezela, bost ere bazirala guretzat.

Onenean askok ez dit aintzat artuko orain esatera noana. Bakoitzaren gain uzten det sinistatzea. Bañan, nere iritzirako, egun artan galdu genduan gerra (1).

---

(1) Alkain'ek itzez adierazi zidanez, Besaide'tik Elorrio'ra zijoazela, *Rosa Luxemburgo* batalloiko jendearekin topo egin zuten. *Celta*'koak alde egiñak zirala-ta, aiek ere igesari eman zioten, etsaiak inguratuko zituan bildurrez, beren tokia, Udala mendia alegia, utzita. Ezin zitekean ate zabalagorik idiki, etsaia Bizkaia'n sartzeko.

George L. Steer'ek *The tree of Guernica (El árbol de Guernica)* liburuan, onela dio:

«La C.N.T., con su contingente de dos batallones, había decidido abandonar el frente. Decían que era por razones políticas: querían tener asiento en el Gobierno y publicar de nuevo su periódico. Pero se nos hacía muy raro que dieran tanta importancia a las cuestiones políticas cuando la línea había sido rota al sur de Elorrio y el enemigo penetraba por la amplia brecha abierta. Tan ancha como el frente que cubrían los dos batallones que la C.N.T. había retirado.»

J. M. Martínez Bande'k, bere Vizcaya liburuan, one-la esaten du oar batean:

«El general Llano —republikanoa alegia— comunicaba el Ministerio de la Guerra, con fecha 23 de abril, que la C.N.T. había retirado sus batallones, dejando abandonado el pico Udala...»

Nazionalak oso bizkor ibilli ziran egokiera orretzaz baliatzeko. Onela dio Martínez Bande'k liburu berean:

«Rebasado el pico Udala con sus fortificaciones, el 23 realiza la I Brigada un avance muy profundo, dominando el collado de Olzubieta y el macizo de Memaya, y alcanzando —a retaguardia del Udala— las ermitas de Santa Lucía y Santa Catalina y el molino de Errotachiqui, con lo que queda cortada la carretera de Mondragón a Elorrio.»

Lan ori egin zuana, golde-muturra balitz bezela punta-puntan jarrita, Tercio de Montejurra izeneko izan zan. Onela dio Policarpo Cía Navascués'ek, bere Memorias del Tercio de Montejurra liburuan:

«...por fin llegamos a la Ermita de Santa Lucía, sorprendiendo a la guardia de ese sector, que no tuvo más remedio que entregar sus armas. Inmediatamente, una sección de requetés, protegida por dos Compañías del Tercio de Montejurra, irrumpió audazmente en la carretera cortando la comunicación de la vanguardia roja con su retaguardia.

La maniobra resultó felizmente... Un grupo de combatientes, separados por completo de las demás Unidas por un camino abrupto, imposible de franquear durante la noche, quedaba emparedado entre dos bloques —ignoro su fortaleza—, situado el uno a nuestro

flanco derecho entre el puerto de Campanzar y el pueblo de Anzuola (Mondragón bear luke esan, guk uste beintzat), y el otro poderosísimo, a nuestra izquierda, es decir, todo el país enemigo.

La orden de nuestros oficiales es categórica: que ninguno duerma, que se redoble la vigilancia...

...durante la noche, fueron entregándose prisioneros, automóviles, oficiales y soldados, que incautos salían de Elorrio para sus antiguas líneas. La actitud de nuestros requetés que lanzaban el grito de ¡quién vive! en el augusto silencio de la noche oscura y las bayonetas que brillaban a la luz tenuísima de las estrellas, causaban a los rojos un estupor...»

Urrengo egunetako berri onela ematen du Martínez Bande'k:

«El 24, en un movimiento muy audaz, la I Brigada ocupa Elorrio, llegando las fuerzas hasta las alturas de Artebaso y los barrios de Berriozabal y Mendraca. La maniobra produce un fuerte quebranto al adversario y supone el envolvimiento de la zona Udala-Campanzar-Intxorta, que dominada de esta forma desde su propia retaguardia ha de ser abandonada. La IV Brigada la ocupa, llegando al final de la jornada a la posición de Zabaletamendi y el pueblo y puerto de Elgueta, de todo lo cual se apodera.

El 25 las dos Brigadas llevan a cabo una progresión considerable. La I ocupa Santa Mañazar y más a la izquierda rebasa Olacueta y Berriz, llegando hasta el cruce de Bidebarrieta, penetración extraordinariamente audaz; y la IV, por su parte, conquista el vértice de Azcoiavieta, la peña Eguarbiza y el monte Mendisolo. Estos avances acusan el total hundimiento del frente guipuzcoano-vizcaíno...»

Euzkadi egunkariak ez du ezer esaten, illaren 23 eta 24'an nazionalak egin zuten aurrerakadaz.

GERNIKA

Astelen bat zan. Zenbatgarrena ez naiz oroitzen (1). Gu geunden mendigañetan, Untzillaitz'en alegia, dana laño zegoan goizetik, gero arratsaldean zerbait argitu bazuan ere. Gu baño goragoetan egun guzian lañotan egon ziran.

Len ere esan bezela, lañoa genduan eguntan gu pozik eta lasaiago ibiltzen giñan, abiaziorik izaten etzalako. Bañan egun artan, Gipuzkoa'ko aldetik laño arin xamarra zan nunbait, eta alderdi artatik barrena sartzen ziran Gernika'ra.

Ortxe, bazkalondo inguruan, bonba-otsak entzuten asi giñan. Beti bezela, gure artean lenengo gogoratu zana, Sebastian Garagorri izan zan.

Eta, arek guri lenengo aditzera emanaz, gu ere bereala entzuten asi giñan, esanaz:

— Sebastian, arrazoi daukak.

Orduan, Etxeberria eta biok Untzillaitz'ko erpiñeraño igo giñan, obeto entzutearren eta zein toki bonbardeatzen ari ziran jakitearren.

Goraño iritxi giñanean, geren brujula arturik, bereala antzeman genion Gernika ari zirala txiki-txiki egiten, naiz asteleneko peria izan.

Ikusten zanez, an etzegoan barkaziorik iñorentzat, baizik bonba-karameloak gernikatarrentzat eta perira etorri ziranentzat.

Orduan, geren lagunetara jetxirik, guziak jakiñaren gañean jarri eta Mañari'ra errira jetxi giñan, guretzat zerbaiten abisorik bai ote zegoan. Bañan artean etzegoan ezertxo ere.

An zeuden artillero eta abarrek, ordurako bazekiten Gernika sutan zegoala eta dan-dana txiki-txiki egiten ari zirala.

Orduan Durango aldera abiatu giñan, eta ortxe, kilometro erdi barru, gure enlazea bere kotxean. Ontan sarturik, an joan giñan Durango eta Amorebieta'tik barrena Gernika aldera. Amorebieta eta Gernika bitarteko gañetikan sekulako su eta ke-pillak ikusten ziran.

Kotxean Muxika'raño bakarrik joan giñan, andik aurrera ez baitzegoan kotxez joaterik. Ordurako, arratsaldeko zazpiak ziran. Bañan artean ere, kamioan iges zetozen ango perizale eta gañerakoak, kazako abioiak ametrallatzen zituzten, ia muturrarekin lurra jotzeraño jetxita.

Guk, illuna laister zala ikusirik, kamio-bazterretan etzanda lasai itxogiteko esaten genion jendeari. Gizonezkoak, geienak obeditzen ziguten. Bañan emazkumezkoak, batzuek beren aurrak besoan edo eskuetatik elduta zituztela, negar eta negar zetozen gajoak, eta etziguten kasorik egiten.

Abioiak, berriz, naiz-eta lenago euskaldun guzien erria txiki-txiki egin, andik igesi zetorren jendea ere il egin nai. Nik bai ez detala ori ulertzen. Batere kulparik etzutenak ziran aiek danak. Mendian genbiltzan gudariak izan bagiña, orduan bai ixilduko nintzakela. Ez ixildu bakarrik. Baita arrazoi guziak berai eman ere, gu berentzako etsaiak giñan eta.

Bañan an kamioan igesi zetozen arrunt ikaratu aiek, zer kulpa zeukaten? Gernika erri barruan ez baziran erreko eta kixkaliko, andik igesi eta anka egin bear, al zuanak al zuan lekura. Zer egin bear zuten bada, bestela?

Mundu ontan nik oraindik, buruz ongi dagoanik, ez det iñor arkitu nolanaietan iltzeko gogorik daukanik. Nik beti ikusi dedana au da: danok ongi bizi nai al bada, eta, ezin bada, orduan bakoitzak al duana egin. Eta Gernika'tik igesi zetozen aiek ere, estuasun artan al zutena egin bear: sua zegoan lekutik alde egin.

Guk ikusi egin bear ura ere. Eta berrero, gerran dabillanak, ez du mirari izango olakorik ikustea. Au da gizonaren buruko arintasuna: alkarri amor ematen ez jakin iñolaz ere. Au ikasi arte, alkarrekin ezin pakean bizi. Eta, bitartean, errurik gutxien daukatenak pagatu bear askotan.

Bagoaz pixka-pixkaka Gernika aldera, eta zenbat eta ondorago, orduan eta negar-soñu geiago. Zaurituak eta illak, ez dakit nik zenbat. Ezta ere zenbat aurtxo eta ume koxkor, guziak «ai, ama! dariotela eta guziak negar eta

negar. Ura zan ango inpernu eta iskanbilla! Ez da sinistekoa, ikusi gabetan.

Gernika dana su-garretan zegoan, eta kale askotara etzegoan sartzerik, naiz-eta Bizkai'ko bonbero guziak an ari sua itzaltzen.

Suak erretakoak ere asko eta asko ziran, asko eta asko beren etxeetatik irten etziralako. Bañan, Gernika'ko sarreran, kamioaren bi alderdiak il eta zaurituz beteak zeuden.

Gu biok Jaungoikoak jakingo du zenbati anka edo besoa lotu genien, ortarako diran gomakin. Aspertu-aldi ederra artu genduan. Gau erdia izango zan ango eritu geienak al zan lekuetara jasotzerako. Ildakoak an gelditu ziran ia danak.

Enlazea etorri zitzaigunean, ostera Urkiola ondora biurtu giñan, geren lekura, ez nik nai ordurako gañera. Guretzako oso luzea izan zan arratsalde ura, eta bai mingarria benetan.

Ildako geienak Bermeo alderako kamioan zeudela nabaitu nuan, kamio zuzen artan. Nunbait ere, abioiak zuzenago artzen zuten, jendea ametrallatzeko. Orregatik izango zan noski.

Bañan ildakorik eta zauritutakorik nunaitik bazan. Ez da arritzekoa, etortzen zan peri-jende ugariarekin eta ainbesteko abioi-pillarekin. Gañera, iñongo kontrariorik gabe. Erreztasun oiekin ume koxkor batek ere egingo zuana. Zeñen errex jotzen zaion mundu ontan gizon aulari!

---

(1) 1937-IV-26'an.

MAÑARI

Andik bi egunera Durango artu zuten (1). Guk orduan zerbait atzeratu eta kamioz beste aldera igaro bear izan genduan.

Bestela, etsaiak Urkiola'n eta Durango'n genituala, oso arrixku aundian gelditzen giñan Untzillaitz mendian.

Durango eta Urkiola aldeko mendiak Euskalerrri guziko mendirik zakarrenak izango dira.

An bezelako trintxerarik ez genduan, ez, Bizkai'ko mendi guzietan izan. An etzegoan lurpera zulorik egin bearrik. Ango arkaitzekin nainkoa genduan.

Mendi oiek badituzte leitza-zuloak ere. Leitza-zulo oiek beti badute beren ur-tanto edo umedadea.

Bañan bazeuden beste zulo batzuk, arkaitz-txapelak alegia, egun da sekulan ur-tanto bat ere sartzen ez dan lekuak.

Leku oietan naikoa izaten zan manta bat, lasai-lasai lo egiteko. Gañera, ez otz eta ez berorik gabe.

Alperrik zan naiz kañoiak eta naiz abiazioak an bonba tiratzen astea, artean ez baitzegoan arkaitz aiek txikitzeko bonbarik.

Orregatik, guk naikoa genduan putrearena egitea: eguraldi txarrean arkaitz-zulora sartu eta onean muturra atera, ardi zarren bat illa nun zegoan usaia artzeko. Eta, iñor bear etzanik bazetorren, errespetoa jarri.

Naiago nuan orduan gure aldetik jo izan balute atakea. Jipoi ederra artu bearrean ziran. Izan ere, ain zan toki egokia.

Bañan militarrek, gu baño tontoagoak ez izanikan, etzuten gure aldetik jarri nai izan ezereen pestarik.

Arkaitz tarte aietan, naiko janarekin, etzegoan guri gerra irabazterik. Bañan jatekoa palta. Makiña bat aldiz esaten nion Etxeberria'ri:

— Amasa-mendiko ardiak nun dituk? Mendi auetan naiko ardi edo ganadu balego, ez uan onera gizonik igoko urte pare batean. Guk emen jana bear eta janik ez.

Mañari'ko mendi-egaletan geunden gu. Mañari'ko erri polita zearo bakarrik gelditu zan, bi frenteren erdian esate baterako.

Erri onek, Durango'tik goazela eskubiko aldetik, oso baserri politikak dauzka, eta gerezi asko dan lekua da gañera.

Baserri aiek ere, bat ez beste guziak, utsik

zeuden. Danak alde egiñak. Bañan baserri aietako batean amona bat bakar-bakarrik zegoan.

Nik, Larrauri'koaz gogoraturik eta amona ura an bakarrik gelditzearekin arriturik, laguntzeko borondatea agertu nion.

Eta amonak, ura ikusita, bere goraberak esan zizkidan. Famili guzia, seme-alabak eta abar, alde egiñak ziran. Bañan berak, gajoak, baserrian gelditzea erabaki zuan.

Orduan, ura an ongi etzegoala ikusirik, kaleko errotaria ere bakar-bakarrik zegoala eta arengana eramango nuala esan nion.

Bai zera! Alper-alperrik izan zan nere eskeintza.

Bañan ez nintzan ezer ere arritu, amona arentzat bere baserritik ateratzea zerutik ateratzea bezela zalako.

Ura, gajoa, lenago ere beraren seme-alabak egiñalak eginda zegoan, bañan alperrik. Ikusi nuanez, ura antxe iltzeko prest gelditua zan, eta etzan arritzekoa ere izango iltzea.

Gose-egarririk etzeukan. Olo, arraultz, urdai-azpiko, arto eta ogi utzi zizkioten, eta naiko arta-irin ere bai.

Baita asto beltz aundi bat ere. Amona gaioari onela esan nion asto orrengatik:

— Barka beza, amona; bañan asto ori neri utzi bear dit. Gure mutil jendea gose-antzean dabil eta goseak berak galtzen du errespetoa, eta neretzat oso ongi dator astoa, gu emen gauden artean.

Amonak orduan onela dit:

— Mutiko, neuk ere bildur ori dekot, eta zeuk zaindu, ba, esan dozun lez, amen zagozen artean.

Ala, asto orretzaz jabetu naiz. Zeñen asto ona zan! Berez emea eta aundia, bañan oso piña. Neri, beintzat, amaika mesede egin zidan.

Oba, erri txiki bat da. Gu geunden mendian dago, bañan Igorre (2) aldeko egalean. Oso erri koxkor polita.

Eta nik, enlaze egitera, askotan joan bear izaten nuan ara. Oñez, noski, mendiz-mendi, bi orduko bidean.

Eta, asto ura amona arek utzi zidanean, orduan bai ederki egiten nuala joan-etorria, gañean jarrita. Oso ongi!

Gu, Etxeberria, beste lagun batzuk eta ni, artzai-txabola batean egoten giñan.

Asto ori, berriz, txabola inguruan lotuta uzten nuan, larrean jaten, ustez konfiantza guzirekin.

Bañan, arratsalde batez, asto ori falta nik utzitako lekutik.

Ni, jakiña, bereala amonaren baserrira, ea soka askatu eta ara joana ote zan. Eta kia! An ere falta.

Amonari ezin bada ezer esan, eta, berarekin egonaldi bat egiñik astorik aitatu gabe eta larrean jaten utzia nuala esanik, amona pozik eta ni odol irakiten.

Orduan argi eta garbi ikusi bai nuan lagunak ostu zidatela.

Ixil-ixilik pasa nuan arratsalde ura, naiz nere txabolako lagunai astoa falta zala esan. Aiek, astoarekin ez baitziran ezertan sartzen, ezertxo ere etzekiten. Bañan nik bai, astoa falta nuala banekian, eta, len esan bezela, odol irakiten nengoan.

Allegatu da urrengo eguna, eta nik, astorik gabe, oñez egin bear Oba'raño joan-etorria.

Bueltakoan, Etxeberria'k onela dit:

— Aizak, Iñaki: bigarren konpañi eta beste-koak, biok apaltzera illunabarrean joateko. Joan egin bear ko diagu. Putreak izango dizkitek jateko, iri alperrik esatea dek baño putre-kontu ori.

Orduantxe bai jarri nintzala egiaz irakiten. Etxeberria'ri onela diot:

— Aizak i, Joxe: ixil-ixilik egon nauk. Bañan amonak utzi zidan astoa, atzo arratsalde ez-kero falta diat emen txabola-ingurutik. Eta zerri oiek amonaren astoa ditek jatekoa. Gaur batenbat jo eta txiki-txiki egingo diat.

Nere lagunak, artean ezertxo ere ez baitzekian, onela dit:

— Iñaki, dan-dana arrazoi aundia daukak. Bañan ura astoa dek, eta gu persona gaituk. Badakik erdi goseak nola gabiltzan, eta gaur gabean apaltzera joan egin bear ko diagu lasai-lasai. Eta amonari, dirua bazeukagu eta, diru zarrarekin pagatuko zioagu asto ori.

Geienetan arrazoi izaten baitzuan nere lagun arek, ixil-ixilik obeditu egin nion.

Joan gera apaltzera. Ni lendik irakiten nengoan, bañan are geiago oraindik ango irripar txoro aiekin.

Nik ez nuan astorik mokadu bat ere probatu. Neronek motxilan neuzkan txokolate, galleta eta abar aiek bakarrik jan nituan, eta aiek ere ia itoan.

Gero ondoren gañera bertsoan asteko esan, neri oraindik ere geiago amorratzeko.

Ni, berriz, or asi naiz parrez. Bañan, ontarako, Etxeberria'ri aurretik esan nion, neri astoarekin adarra jotzen ari baziran ere, azkenean nik berai joko niela.

Eta ala gertatu zan, beti egibideak arrazoi du eta.

Etxeberria'k bere takigrafiarekin artuta, onela izan zan nere lenbiziko bertsoa:

Emengo mutil batzuek atzo
ostu zidaten astoa,
ez dakit zeintzuk diraden bañan
oso egite bastoa.
Gizonak ez du sekulan bear
burlosoa ta gaiztoa,
orain nik nola poztu bear det
nere amona gaxoa?

Bigarrena, berriz, onela:

Gose aundirik etzeukazuten,
astoa ostu dezute;
amon gaxoa bakar-bakarrik
orain utzi didazute.
Pekatu ori nolabait ere
orain ordaindu zazute:
bakoitzak bosna duro ekarri
bate lotsarik bazute.

Nere amorru guziarekin ere ondo esanera
jo nuan. Txarrera asi banintz, onenean okerrago
irtengo nintzan.

Onek auxe esan nai du: beti, al bada, onez-
-bidea artzea obe degula; eta txar-bide ori, nai
ez degula eta eskatu gabe, bera etortzen zaigula.

Nik, beintzat, beste biderik ez neukala iku-
sirik, bide ortara jo nuan eta dana ongi irten
zitzaidan.

Nere buruko txapela eskuan artu eta, eliza-
serore-antzera txapela danai paseaz, irurogei ta
amar duro bildu nituan, eta dan-danak amona-
rentzat izan ziran.

Bañan Etxeberria eta biok beste gauza bat
ere egin genduan. Gu biok beti zerbait diru ibil-
tzen genduan nazional aldekoa; eta, gure dirua
andik laister ezer izango etzala ikusirik, amo-
nari nazionalen diruarekin ere pagatu genion as-
toa.

Eta gu oso alai, eta amona txoratzen, naiz asto ona galdu, bere eskuetan ainbeste diru ikusita.

Eta onelaxe egin ziran pakeak.

---

(1) Durango, 1937'eko Apirillaren 28'an artu zuten; eta Gernika, bigaramonean.

* * *

Azkoiti'ko Frantzisko Lete, *Patxi Estra*, *Loiola* bata-lloiaren gudariaren kuadernoan irakurtzen denez, Mañari'ko mendietan batalloi auek gelditu ziran:

«...Mañarin eta ondoko Eskuaratz mendian egon giñan (gu, *Loiola* batalloikoak alegia). Gure onduan egon zan *Torrijos* edo *U.G.T.14* guda-saildi ezkertarra; eta Durango aldera zeguan, Mugarra mendian, *Itxarkundia* eta *Perezagua*, au ere ezkertarra, danok gipuzkoarrak.»

(2) Igorre = Yurre.

BASAUNTZA, PUTREAK ETA ABAR

Beste pasadizo bat neri asto arekin gertatua. Arek etzuan, ez, paradero ura merezi.

Mañari'ko mendigañetan etsaiari begira geundela, len or esaten dedan bezela, mendi-egal batetik beste egalera joan bear izaten nuan enlazatzera, Igorre ondoko Oba erri txiki ortara alegia. Eta nere asto gañean jarrita joaten nintzan.

Onela, egun batez, askotan bezela, baninjoan mendigain batean, eta laño tartean gañera, nere pistola ametralladora erne eta eskuetan nuala, badaezpada ere, etsairen bat bidera aterako ote zitzaidan.

Lañoa oso lodia zegoan, mendigain aietan askotan egoten zan bezela; eta, alako batez, nere asto beltz jator arek belarriak zut-zutik or jartzen ditu, bein ere ez bezela.

Nik, ori ikusirik, jarri diot pistola ametralladorari kaskilloa erne eta disparoan.

Andik bereala, astoaren aurreko aldetik or irten dira bi bitxo xelebreak, eta, jakiña, nik *tarra tarra* eta *tarra*, eta momentu berean nabaitu nuan aundiena jo eta muturkada egin zuala.

Orduan jetxi naiz nere asto jakintsuaren bizkar gañetik. Astoak bere bi belarriak bajatu egiten zizkidan, eta nerekin batera aurrera egiten zuan. Nere ustez, berak nik baño obeto ikusten zuan, tiro emandako animala ura nun zegoan eroria. Beintzat, asto arek, ia dana berak erakutsi zidan laño-tarte illun artan.

Nik, artean, izena bakarrik nekian basauntzarena, eta bein edo bein ikusi ere bai liburutetan erretratoa. Bat, beintzat, Sijifredo eta bere emazte Jenobeba basamortuko liburuan; eta beste orrelako batzuetan ere bai.

Bañan, ikusi arte, nik, ez nuan pentsatu ere mendi artan basauntzik izango zanik. Bañan ala izan. Eta zeñen polita gañera bere adar koxkadunakin eta bere lur-kolorearekin! Ura gauza polita benetan!

Nik, ura basauntza zala ezagutu izan banu, egon seguru ez niola tirorik tirako, berezkoak mundu onek bear-bearrezkoak ditualako, eta beti berezko jatortasunari lagundu nai izan diotalako.

Eta basauntza gaxo ura nik il nuan, gu gizonak alkarrekin borroka bizian anaiak alkar iltzen genbiltzalako, basauntz arek, berezko arek, ezeren erru eta kulparik izan gabe eta bere ume-txoak bakar-bakarrik utziaz gañera.

Izugarrizko pena izan nuan, basauntza zala ezagutu nuanean.

Nere astoak ere, nik bezelaxe, pena artu zuala uste det, gero bide guzian ez baitzuan belarrik zutik jarri, eta ori asto batentzat oso señaleari txarra da benetan.

Ala, beintzat, basauntza or utzi det elorri zuri baten ondoan, gero onuntzean asto gañean geren txabolara jeixteko asmotan, eta Oba erri txiki polit ortara joan naiz.

Emen nere egitekoak egin ditut, eta osterara nator betik gora nere astoarekin. Goiko gañera begiratuta, mendigain artatik lañoa alde egiña zala ikusi nuan, eta lasaiago gelditu nintzan, nere artean esanaz:

— Orain errexago arkituko diat basauntzaren utzi-lekua, naiz nere astoarekin konfiantza osoa eduki.

Izan ere, nik orain arte ezagutu ditudan asto guziak, naiz laño egon, joaten diran leku eta bide beretik etortzen dira osterara etxera, pausorik ere galdu gabe.

Orregatikan, nere astoarekin oso seguru nengoan, nik billatzen ez banuan ere, arek billatuko zidala basauntza.

Orrela, beintzat, bagatoz mendigain aldera, allegatu gera gure elorri zuri artara, eta basauntzik ez. An ziran ixtilluak!

Astoa eramaten nuan beste elorri zuri ondora, bañan bera bere gisa lengo elorri zuria-
ren ondora etortzen zitzaidan osterara. Astoa ere,

ni bezelaxe, etzan aztuta basauntza nun utzi genduan.

Gañera, labanarekin señaile bat egin bainion, an gure okerrik etzegoan. Bakarrik, basauntza an etzegoala eta bateonbatek ostu zigula.

Astoa elorri zuri aren ondoan utzi eta ibilli nintzan inguru aietan. Bañan alperrik izan ziran nere ibilketak eta miaketak. Pena ederra bazuan asto eta nere kopetak.

Ala, beintzat, biok triste-triste jetxi gera txabolara. Esan diot nere lagun Etxeberria'ri zer gertatu zitzaidan, eta aren irripar eta algarak. Onela esanaz asi zitzaidan:

— Bañan, Iñaki! Ez nian uste orren tontoa intzanik. Egunero ikusi orrenbeste putre mendi auetan nola dabillen, eta ez al aiz konturatu putreak jan eta arrastaka beste lekuren batera eramán dutela?

— Motell, Joxe, egon adi ixilik. Putreak ori egin? Bestela ere baditek zer jana ugari, aurreko egunetako Sabigain mendian ildakoak jaten. Neri astoaren jabe dan amona gajo orrek lengo egun batean esan zidaken, bere bizitza guzian etzuala ezagutu, arrimatzeko ere, orrenbeste putre inguru auetan; ardi eta auntz artean beti iru millatik lau millara bitartean izan dirala, eta noizean beinka bakarrik ikusten zala putre bat edo beste. Orain, berriz, ardi banaka batzuek zebiltzik mendi auetan, eta orrenbeste putre? Egon adi ixilik! Onek esan nai dik persona ere jaten dutela, eta lengo egun oietan, naiz putre asko emen egon, izan ditek zer jateko ugari eta

sabela ondo betetzeko garaia. Neri bi ankeko bateonbatek ostu zidak basauntza. Bestela, putre oiek tripa zarra sekulan betetzen ez dana izan bearko ditek.

— Bai, Iñaki; ortan arrazoi dek. Persona jate ori etzekiat nola izan litekean, motell. Bañan basauntza ori putreak eraman ditek.

— Joxe, ik neri esan eroa naizela, bañan erori ni baño ere aundiagoa aizela orain ikusten diat. Gure mutil batzuek putre jaten asi dituk larrututa, eta onek esan nai dik, putreak ere gu, goseak daudenean, berak jango gaituztela.

Sebastian Garagorri'k, guri guzia entzuten baitzegoan, onela digu orduan:

— Putrea jan? Baita zapoa ere oraintxe jango nitek pozik patata prejituakin.

Gizagajoak, arek zuan pena basauntza neri bateonbatek ostua. Arek naiago zuan, bai, basauntza jan, zapoa baño. Alaz guztiaz ere, parre egiteko gogoia eman zigun bere ateraldi orrekin.

Orrela izketan jardunik, geren bazkari-mo-
dua egin ondorenean, Etxeberria'k onela dit:

— Aizak, Iñaki: lenago oso arrazoi egokiak eman dizkidak. Bañan gaur arratsaldean, lo eta siesta-kuluxka bat egin ondoren, Mugarra'ko gañera joan bear diagu, putre oiek zenbateraño dakiten ikustera.

Arek esan bezela kuluxkada bat egiñik eta geren betiko armak bizkarretan artuta, igo gera Mugarra mendigañera.

An inguruko arkaitzetan ardi ale batzuk ze-

biltzan. Arrapatzeko oso toki zalletan, ordea, eta orregatik zeuden artean bizirik.

Eta nere lagunak zer buruzbide izango, eta aietako bat tiroz bota du. Eta, jakiña, gainbera eta aldapa aundia baitzegoan, bolara batean amilka joan zan, berago zegoan berdin-leku bat jo arte.

Nik orduan, ura ikusita, nere lagunari galdetzen diot:

— Bañan, Joxe: zertarako egin dek ori? Orain ardi ori edozeñek ateratzen dik ortik gora.

— Ai, Iñaki! Ez dek orregatik izan. Puntreak zer-noletan jaten duten ik ikustearren izan dek.

— Aizak, Joxe: goizean basauntza eta orain ardia putre zerri oiei jaten utzi bear al diek? Sebastian emen balego, tiro bat erorri emango likek. Eskerrak emen ez dagoan. Bestela, atsegin izango uke arekin, eguerdian ia-ia marro egin zian eta.

— Ik etzaiok Sebastiani kasorik egin, Iñaki. Laister emen izango dek bele bat, eta erne egon adi nungo alderditik etorriko dan. Geienetan bat etortzen dek; bañan bazekitek bi eta geiago etortzen ere. I begira egon adi, eta gauza polita ikusiko dek.

Alako batez, or dator, lagunak aurretik neri esan bezela, bele zar aundi bat *kro kro* egiñaz. Jetxi da lurrera, ardiaren ondoan jarri da zutik, eta minutu pare batean egon zan ardiari begira, ea illa ote zegoan. Illa zegoala ikusi zua-

nean, or dijoa altxa eta len etorri zan aldera, Igorre aldera alegia.

Onela dit orduan Etxeberria'k:

— Iñaki, orain laister putre-sail batekin etorriko dek ostera, eta bele ori bera etorriko dek danen aurretik. Bera jarriko dek ardiaren gañean aurren, eta begiak jango zizkiok lenengo. Bitartean, putre guziak, korroan jarrita, begira egongo dituk. Ikusiko dek zeñen egoki egingo duten ardi jatea.

Alde batera dan-dana ez nion sinistu. Bañan geiena bai, bitarteko guziak arek esan bezela zi-joazen eta.

Andik amar bat minutu barru or datoz bi bele aurrena, *kro kro* egiñaz. Nolabait ere, putreak *kro kro* ori ulertzen dio beleari. Itxura ala da beintzat.

Bi beleak jetxi eta or jarri dira ardi ildakoaren ondo-ondoan, begira-begiraka badaezpada ere, ea mugitzen ote zan.

Onelako batez, or datoz putreak binaka-binaka alde guzietatik. Nik amabi kontatu nituan, eta Etxeberria'k amalau zirala esan zidan gero. Beintzat, putre-sail ederra bazan.

Lagunak neri lenago esan bezela, putre guziak ardiaren inguruan korroa egiñik jarri ziran, eta onela dit Etxeberria'k:

— Iñaki, orain bele arra igoko dek ardiaren gañera, eta begi bat jaten asiko zaiok. Eta, ori asten danean, beste bele emea bereala joango dek beste begia jatera. Eta, oiek bi begiak

atera eta jaten dizkiotenean, orduan putreak *rrau!*, danak asiko dituk ardia jaten, eta laister egingo dizkitek ardi orren lanak.

Alaxe egin zuten. Egundaño bada, azkar gañera! An etzan ezurak eta ille-mordoxka batzuk besterik gelditu. Larrua ere, jan eta aidean eramán zuten.

Leku guzietan bezela, an ere pizkorrena nagusi. Bañan zearo arrituta gelditu nintzan, bele eta putreen arteko errespetoarekin eta batasunarekin.

Ikusi gabe oso zalla da sinisten. Bañan nik, ikusi nuana eskribitzen dizut; eta, nere bi begiekin ikusi ez banu, ipui bezela orain etzitzaidan orrelako gauzarik sortuko nere buru aundi ontara.

Oraindik Euskalerrian ardi eta artzai asko daude, eta, sinisten ez duanak, berai galdetu. Berdin esango diotela uste det.

Nik, beintzat, zearo arrituta, onela esan nion Etxeberria'ri:

— I, Joxe: emen dabiltzan ardi, auntz eta basauntz guziak ilda jarri ezkeru, putre-sail orrek egun batean danak jango lizkitek. Oiek zeukatek entrama, oiek! Goizean basauntza eta orain ardia, ori dek, ori! Leku ederrean ibilli nauk alperrik goizean nere basauntzaren billa.

Onela, geren txabolara jetxi giñan, ni zearo arrituta eta nere laguna, berriz, poz-pozez, ni arrunt sinistuta ikusirik.

Andik urrengo egunean, oso eguraldi ederra zan. Goiz-goizetik, gañera. Eta, jakiña, etsaiaren abiazioa *dunba dunba* asi zan.

Gu biok, olako egunetan, geienezan menditontor gañetara igotzen giñan, geren teleskopio ura artuta. Egun artan, Igorre eta Lemoa'ko mendigain batera igo giñan. Gain orrek bere izena baduala badakit, bañan aztua daukat orain.

Beintzat, aruntzean mendigain ortara goazela, nere lagunak or ikusten ditu bi putre arkaitz-gain batean, eguzkia artzera arkaitz-ertzera atereak, bezperan naiko basauntz eta ardi janda. Onela dit Etxeberria'k:

— Aizak, Iñaki: atzo arrituta gelditu intzan, eta orain ere beste gauza bat erakutsiko nitek, bañan ez dek naiko eta...

— I, Joxe: zer esan dek? Ik lendik bada-kik ni beti ikastearen aldekoa naizena, bear dana beintzat; eta, bear dana baldin bada, ezeren kezkarik gabe erakutsi zaidak.

— Ori dek arrazoia. Or aurreraxeago irixten geranean, gelditu eta erakutsiko diat. Bitartean, goazen aurrera lasai.

Andik laister, gelditu arazi nau. Bizkarrean neraman artefakto ura jetxi arazi dit; eta, beti bezela, bere aixkora txikiarekin bi xardango egin eta bi xarde oien gañean jarri dit artefaktoa. Bañan begira nora jarriko eta eguzkia artzen zeuden bi putre aiei. Ni, jakiña, ixilixilik begira, eta onela dit Etxeberria'k:

— Iñaki, ondo ikusten al dituk bi putreak?

— Bai, Joxe, primeran. Nere ondoan baleude bezela ikusten dizkiat. Baita gabiroi alu bat ere. Beren ondoan altxa eta jetxi jostatzen zebillek, eta tarteka beren bizkar gañean zebillek.

— Eta bai al dakik gabiroi orrek zer nai duan?

— Nik nola jakingo diat, bada?

— Orain nik esanda jakingo dek, bada. Bi putre oietako bat bere arkaitz gañetik altxa eta egan astea nai dik, gero bera aren bizkar gañean jarri eta paseatzeko eta jostatzeko. Seguru egon adi, gañera, bakarren bat laister altxako dala. Ikusiko dek zeñen ederki obeditzen dioten putreak berari.

— Ori ere bai al dakik?

— Bai, bai, Iñaki. Gazte asko nintzala eta mendian artzai nenbillela, askotan poz-pozik egoten ninduan begira. Eguraldi ederra dagoanean eta goserik ez daukatenean, orrela ibiltzen dituk alkarrekin.

Orrela ari generala, altxa da putre bat salto eginda arkaitz gañetik. Baita gabiroia ere tximista bezin azkar aren bizkar gañera, eta ni parez lertzen begira.

— Iñaki, orain gabiroia kozkaka asiko zaiok lepo gañetik putreari, berari amorrasi artean. Amorrastan dionean, laister osterata putrea len zegoan arkaitz gañera jetxiko dek, eta orduan beste putrea ere altxa araziko dik. Txandaka-txandaka, orrela ibilliko dek jostatzen gabiroia, aspertu bitartean.

Dan-dana nere lagunak aurretik erakutsi bezelaxe egiten zuan gabiroiak: abioi bat itxas-ontzi *portaviones* batera jeixten dan bezelaxe putre gañera jetxi, eta kaxo, motell, nai zuan guzia egin putreari.

Noizean bein kozka lepo gañetik, eta putreak, min ematen zionean, *kurru kurru* egiten zion. Putreari amorrazten zionean, onek osteralengo lekura jetxi bear; eta gero ere, gabiroiak nai zuan arte egon bear putreak arkaitz gañean eguzkia artzen.

Onek auxe esan nai du: mundu ontan aundiak bakarrik ez duala beti agintzen; txikiak ere badirala, nai duten bezela agintzen dutenak; eta txiki on askoarekin aundiak ere ixil-ixilik egon bearra duala, txiki on orrek jango ez badu.

Oiek orrela izanik eta putre eta gabiroiaren bizitza eta izaera argi eta garbi ikusirik, joan gera biok joan bear genduan lekura.

Bidean ere beste gauza asko erakutsi zizkidan nere lagun Etxeberria'k. Alegia, putreak eta beleak ez omen dute iñor iltzen, baizik bestek il dutena jan bakarrik. Bere gisa gaitzarekin iltzen dana, ez omen dute nolanaietan jaten. Oso goseak egon bear izaten omen dute, gaitzarekin ildako ganadua jateko. Oiek, il berria naiago izaten omen dute askozaz.

Orduan onela diot nere lagunari:

— Arritzekoa dek oiek ere, gu bezela, berri-zale izatea. Oiek ere ez izan berenez eroak. Motellak, Joxe: nunbait ere berri ori ederra izan.

— Itxura ala dek. Bañan oiek, iru pixtiak, ongi etortzen eta konpontzen dituk bata bestearekin, beti alkarri lagunduaz. Gabiroiak beste pixti asko iltzen dizkik, eta berak jan ezin duana, putre eta beleari uzten ziek jaten. Eta

putrea eta beleak gabiroiari arkume-giltxurdin eta gibel goxo oietatik uzten ziotek. Ez dituk, ez, gu askotan geran bezela, alkar ezin ikusi oietakoak.

— Bai, Joxe. Atzo eta gaur ederki asko ikusi diat ori. Gure aitak artzai guziak alperrak zirala esaten zidaken. Bañan iregatik ez likek ori esango. Oiek dituk oñarriak eta pulamentuak!

Artean emeretzi urte neuzkan. Bañan nere lagun Etxeberria'k, zer erakusketa jator eta ederra eman zidan nere denbora guziko!

Garbi eta argi ikusten da, gu personak alkar maiteak ez gerala; eta pixti oiek, naiz-eta berdiñak ez izan, berdintsu eta anaikor eramaten dutela beren bizitza.

Nere lagunaren bitartez, ori ikasi nuan. Orain ez dakit uste aundiko gizon oiekin orrenbeste ikasiko dedan. Ikasiko banu, orduan berdin-berdin esango nuke.

«QUINTA COLUMNA»

Goiz batean, askotan bezela, nere astoaren gañean Oba erri koxkor ortara joan naiz. Egun artan, enlazeak guretzako utzia, sobre txiki bat zegoan, guzia itxita.

Garrantzi aundikoa izango zala pentsaturik, bereala, iñorekin ere itzik egin gabe, amonaren asto gañean jarrita, laister nintzan Mañari'ko mendi-egalera eta geren txabolara allegatua, alajañetan.

Amonaren asto beltz ura, berez aundia eta emea izanik, bere leku eta etxe aldera askozaz ere aguroago etortzen zan. Aldapa aundienean, korrika antzean; eta berdin xamarrean, korrika. Ezer ere eragin gabe, gañera, eta joaten zan bidetik xuxen-xuxen, naiz mendia lañoak artuta egon. Nolabait ere, eme guziak beren etxeko eta kabikoak izan.

Egun artan bakarrik eragin niola uste det asto jator ari; eta sobre arengatik izan zan, nik Etxeberria'ren eskuetan jarri, idiki eta guretzat zer berri ote zan ikasi nai nualako.

Bazirudian astoak ere zerbait igerri ziola. Nik, beintzat, naiko lan izan nuan gañean erori gabe etortzen. Beste egunetan azkar etortzen zan, bañan egun artan ia ordu laurden bat lenago. Nunbait ere, asieratik eragin niolako izan zan.

Allegatu naiz txabolara. Orduantxe zijoazen nere lagunak gosaltzen aстера. Goizeko bedera-tziak ingurua zan.

Etxeberría'ri kanpora ateratzeko keñu egin diot, eta, au tximista bezin azkar txabolatik ir-tenik eta sobrea berari emanaz, onela dit be-rak, sobrea idiki aurretik, poz-pozik gañera:

— Iñaki, abiazioa gurea etorria izango dek.

Bai lekutan! Illunabarreko zazpiretarako biok nun edo andik Bilbao'ko *Hotel Carlton* or-tara azaltzeko. Nik esan nion:

— Abioi zarren bat egongo dek Sondika'n, eta ikusten natxiok biok berarekin abiadore ja-rriko gaituztela, beste iñork ez dik naiko eta.

Nere lagunak irripar bat egin zidan, eta ixi-lik gosaltzera.

Mutillak, batak edo besteak, olakoetan beti galdetzen ziguten:

— Zer berri? Onak al dira?

Gure erantzuna onela izaten zan beti:

— Txarrak diranean, jakingo dezute. Bitar-tean, segi lasai bakoitza bere lanean.

Gosaldu ondoren, Bilbao'ra nundik eta nola joango giñan pentsatzen jarri gera biok. Estua-sun batean, biderik laburrena artuko genduan.

Bañan artean arratsaldeko zazpiak urruti baitzeuden, ia esateko, biderik luzeena aukeratu genduan. Batetik, guk aukeratutako bidean, mendigain asko artean ezagutu gabeak geneuzkalako. Bigarren, bide motxenetik abiatuta, gutar askok ezagutuko ginduztelako. Eta, irugarren, garai aietan guri deituta berri onik etzala pentsatu gendualako.

Ala, iñork ezer ere ez jakitearren, biderik luzeen oietako bat artu genduan.

Atera gera Mañari'ko mendi-egaletik eta geren txabolatik. Ango mendigañak pasarik, Igorre'ko bide-gurutzera jetxi gera. Emendik, piñudiz-piñudi, Zeanuri aldera artu genduan. Zeanuri alde ontatik, Gorbea mendiak ematen duan erreka bat dator. Egun artan zubi bearrik etzan, ura alde batetik bestera igarotzeko.

Igorre eta Zeanuri bitartean, erri koxkor batzuk daude, bañan politak benetan: Arantzazu, Kastillo-Elejabeitia eta Billaro. Besterik ez det uste dagoanikan eta nik dakidanikan.

Zeanuri ingurura allegatu giñanean, erreka eta kamioa igaro ditugu. Orduan, Gorbea'ko egalari eldu eta Orozko'ra irten gera. Emendikan, Llodio. Une onetan ez naiz geiago gogorazten. Azkenik, beintzat, Galdakao ingurura. Emen tranbe zarpail aietako bat artu eta Bilbao'ko Atxuri'ra.

Nik ezer ere jakin gabetan, ordurako nere lagun arraio arek bazekian, gutxi gora-bera, zenbatsu kilometro zeuden guk egindako bidean.

Ori aztuta daukat. Baita zenbait ordutan egin genduan ere. Bañan onela esan zidala gogoan det:

— Aizak, Iñaki: orain ere, gure ibilketan, Bizkai'ko mendigoizale guzien markak autsi dizkiagu.

Nik esan nion:

— Aizak, Joxe: gerra ia galdua daukagula, markak egiten al abil? Nik etzekiat markak edo zer, bañan ni txiki-txiki egiña negok. Gero ere izango dek markak egiteko garaia. Obe genikek naiko abiazio etorri eta gerra irabaztea. Ez mendigañetan barrena alper-alperrik orrenbeste bide pasatzea.

Ordurako, Bilbao'ko berri jakinda geunden, nundik eta nola ibilli. Artu degu taberna batean kafe eta kopa bana, eta or goaz Arenal aldeko zubira. Inguruan, *Bar Chaval* izena zuana bazan, askotan gure enlazearekin eta abar izaten giñana. Nik neronek ez dakit nola bururatu zitzaidan Etxeberria'ri esatea, bañan onela diot:

— Aizak, Joxe: oraindik seiak ez dituk, eta *Bar Chaval* orri gogoak ematen zidak bixita bat egitea. Iñaki gure enlazeak etxe ortan konfiantza aundia dik, eta, kopa bat geiago edanik, sartu-atera bat egin bear zioagu.

Nere lagunak ongi arturik, *Teatro Arriaga* aldetik kalea igarota, or sartu gera biok, geren pistola ametralladorak bizkarrean zintzillik ditugula eta bina esku-bonba bularrean.

Gure jantziak, azpiko erroparen gañetik, buzo urdiñak genituan, ezeren señalerik gabekoak.

Sartu giñan orduko, nagusiak, lenago beti arpegi alaiarekin agurtzen ginduan bezela, egun artan, arpegi illun xamarrarekin agurturik, onela digu erderaz:

— *¿Qué hacéis hoy en Bilbao, con esas ropas de gudarís y esas armas?*

Nik bereala:

— *Pues, ¿pasa algo o qué?*

— *¿Que si pasa algo? ¿No sabéis que vuestro amigo Iñaki ha sido tiroteado esta mañana en la calle San Francisco, cuando iba hacia el Hotel Carlton?*

— *¿Cómo quiere que lo sepamos, si acabamos de llegar del frente?*

— *Pues lo han herido. Su mujer hace dos horas ha estado aquí. Dice que ha sido la quinta columna. A vosotros, que vais con esas ropas y esas armas, os recomendaría que os quedarais aquí. Si no, retiraos a donde os hospedáis otras veces.*

— *Muchas gracias, señor. Ya pensaremos qué hacer.*

Atera gera biok kalera, alkarri begiratu alai egin gabe, eta Etxeberria'ri onela diot:

— Aizak, Joxe: nagusi au lendik naiko ezagun zeukagu, eta orain ere ikusi dek, Bilbao nola arkitzen dan zeñen jator adierazi digun. Burutazio auxe etorri zaidak: nagusi jaunari, guk ere *Hotel Carlton* ortara nola joan bearra daukagun esango zioat, eta ea bi txaketa utziko dizkigun, gañetik jazteko. Eta, pistola ametra-

lladora emen bertan utzita, lasai-lasai joango gaituk.

— Bai, Iñaki, ongi zegok. Bañan zertara galdetzen badigu?

— Motell, errexera zegok ori. Gerok ere zertara ez baitakigu, erorrek or patrikan deken sobrea erakutsi zaiok, eta berak orduan len baño ere sutsuago lagunduko dik. Gizon onek seguru negok ez gaituala ezertan ere galduko, lagun du baizik. Garbi eta argi ikusten dek min aundia artu duala gure lagun Iñaki zauritu dutela ko. Eta emaztea berri ematen emen izan dan ezkerero, oraindik arrazoi geiago ikusten diat eskabide ori egiteko.

— Al deken erarik onenean egin zak, bada. Bearbada, gauden bezela ere egingo genikek. Bañan obe izango diagu, ik dioken bezela egitea.

Alaxe egin genduan. Sartu gera ostera barrenena. Nagusia, beste guziak utzita, or dator guregana zerbaiten zalantzarekin, eta bereala galdetzen digu:

— *¿Qué hay? ¿Os ha pasado algo?*

— *No pasa nada. Pero como Vd. mismo nos ha dicho, podría pasarnos. Abi fuera hemos pensado cómo cumplir la orden que llevamos. Aquí la tiene Vd.*

Orduan, leturik, onela digu begiari keñu egiñaz:

— *Pasen al comedor, señores, que ya habrá algo para Vds. Pasen tranquilos.*

Berak esan bezela, jateko gelara sarturik eta galleta batzuk zerbezarekin ekarrita, irurok bakar-bakarrik generala, onela diot nagusi jaunari:

— *Hemos pensado que, si Vd. nos presta dos chaquetas y dejamos aquí las armas, no correríamos ningún peligro.*

— *Pues no faltaría más. En seguida vuelvo.*

Baita tximista bezin azkar ekarri ere. Ez txaketak bakarrik. Baita bi galtza pare ere apain askoak. Oraindik geiago egin zigun: ate ondoan tasisa jarri eta or goaz *Hotel Carlton* ortara.

Orduarekin ez giñan gaizki ibilli. Bañan *Bar Chaval*'eko nagusiak ez bazizkigun gauzak orren azkar antolatu, gutxienean zazpi t'erdia izango genituan *Hotel Carlton*'era allegatzerako. Bañan zazpiak bost gutxietarako an giñan ate aurrean.

Ango ate-zai eta ordenantzak lendik ezagutzen ginduan. Bañan egun artan ez, ni izketan asi nintzan artean. Onela dit berak:

— Txo, zelan olan jantzita? Zeuek ere iges zoaze ala?

— Ez, adiskide, ez. Gu ez gaude iges egiteko asmotan. Oraindik ere gerra irabaztea nai degu.

— Ederto, mutillok! Segi or gorantz, eurak zai dagoz eta.

Onela, igo giñan ango sala ederretara. Ni orain, zenbat eta nor zeuden ongi ez gogoratu arren, dakitana da aurren ni beintzat Fermin Vega de Seoane'k agurtu ninduala, eta Monzon jaunak bigarren. Gero Irujo, Leizaola eta abar

inguratu zitzaizkidan. Eta azkenik, beintzat, Agirre jauna.

Ordurako, nere lagun Etxeberria berarekin egona zan. Neri, besteak bezelaxe besarkaturik, onela esan zidan, euskeraz gañera:

— Alkain, oraindik gogor al zaude?

— Jauna, zergatik ez naiz, bada, gogor egongo? Gizona ez da errexean bein ere ezagutzen, zallean baizik. Askok eta askok, gerra errexean irabaztea nai genduan. Bañan orain laztea allegatu da. Eta, laztu bear danean, laztu egin bear da. Nik beste asmorik ez daukat. Eta nere lagunak ere, berdin edo geiago.

Agirre jaunari, oiek entzun bitartean, bi begiak *dix dix* egiten zioten. Une artan etzekian berak nere maitasunezko itz aiei nola erantzun. Apurtxo batean neri begira egonik, onela dit erderaz:

— *Ocurra lo que ocurra, nunca en la vida me olvidaré de vosotros.*

Eta gero euskeraz:

— Gora Zarpa eta Merdillegi!

Itz auek deadarrez esan baitzituan, sala guziak txalotuak izan giñan. Gero, beste egonalditxo bat dan-danok anaitasunean egin genduan, ardo eta galleta eta abar janik, nere lagun Etxeberria'k «Goazen, Iñaki» esan arte.

Bakoitzak bere egin bearretan pentsatzen zuan an, gure bizkar gañera zer zetorren guziok ikusten baigenduan.

Ala, ango berri jakiñik eta Etzeberria'k ango ordenak arturik, dan-danak agurtuaz irten giñan, bañan artean ere itxaropen onarekin.

Hotel Carlton'etik *Bar Chaval*'era etortzeko bi bide zeuden, nai genduana aukeratzeko: bata, *Gran Vía*'n barrena; eta bestea, San Frantzisko kalean barrena. Gu amerikano batzuek bezela jantzita baigeunden, or etorri zait burura, naiz bide geiago eduki, San Frantzisko kaltetik etortzea.

— Motell, Joxe: gure enlazea zauritutako kale ortatik joango gaituk. Zer dagoan ikusiko diagu, eta ea *quinta columna* orrek tirorik tira-tzen duan.

Lagunak onela dit orduan:

— Iñaki, ik badakik, gure batallonetatik onera gordetzera alde egiñak badirala. *Quinta columna* okerrena oietan zegok. Joango gaituk, bañan begiak erne eta argi goiko leio eta bal-koietara. Gaur gu ezagutzen zail xamar zegok. Bañan kontuz ibilli.

Onela, kale orren asieran, Ertzañako batzuek ezagutu ginduzten. Alegia, goizean kale artan bat zauritu zutela esan ziguten, eta *Gran Vía*'tik barrena joatea obe genduala.

Nik orduan onela diot:

— Zezenak ere toreatuz arrapatzen dira, eta *quinta columna* ere toreatuta arrapatu diteke. Ez, zuek emen zaudeten bezela, geldirik egonda.

Ertzañako oiek, Euzkadi'ko gobernuak jarritako guardiak ziran. Izena ere ortik zeukaten:

erri-zaña. Nik ori esanik, aietako bat or minberatu zait, ea kalea mendia bezela juzgatzen al nuan eta abar esanaz.

Nik orduan, berdiñak etzirala banekiala erantzun nion; bañan goizean zauritutako ura gure enlazea zala, eta min aundia artu genduala, gizon ura oso maitea gendualako, eta zein tokitan zauritu zuten pozik jakin naiko nukeala.

Orduan berak onela digu:

— Bai, e? Bereala erakutsiko dizuet.

Baita erakutsi ere, beste iru lagun ertzazña-koak laguntzalle arturik. Oraindik ere ikusten ziran odol-arrastoak.

Baña nere lagun Etxeberria ez egon, bein bear ta ere, lo. Ura beti alde guzietara begira, eta alako batez onela digu disimuloan:

— Sartu azkar taberna ortara, eta or esango dizuet zer ikusi dedan. Sartu azkar.

Al genduan azkarren sartu gera eta Etxeberria'k onela digu:

— Aurreko etxe orren leio batean, gizon bat pistola ametralladorekin guri apuntatzen zegoala, beste batek tiratzea galerazi eta leioa itxi dute. Bañan berriz ere idikiko dute oiek laister. Bigarren bizitzako aruntz aldeko leioa da. Onenean, urrena beste leioa idikiko dute. Bañan badakit ostera laister zeletan egingo dutela, emen geldirik egoten bagera. Eta emen bertatik biak botako ditugu.

Bertako nagusiari zer pasatzen zan adierazirik eta lasai egoteko esanik, nere lagunak er-

tzañakoai bi pistola ametralladora kendu zizkien, biontzako bana; eta an jarri gera biok, tabernako ate ondoko leioaren ondoan exerita, kalera begira, ezer pasako ez balitz bezela, txarrotik zerbeza edanaz, geren armak txaketaren azpian gordeta ditugula.

Nere lagunari esan nion:

— Ik eskubiko leioari begiratu, eta nik ezkerrekoari begiratuko zioat. Oiek leioa idikitzen asi orduko, gure leioko koskaren atzera makurtu adi azkar, eta orduan *fuego!* Ikusiko diagu nagusi zein geran.

Ertzañakoai esan genien:

— Gu tiroka asten geran bezin laister, zuek joan azkar etxe ortako portalera, iñork iges egin ez dezan.

Maiaren azpian amar kargadore jarri genituan, eta, aiek bukatzerako, berak ere larri ibilli bear zuten, arraiotan.

Leioko kortina batetik noizean beinka begiraten zuten. Argi eta garbi ikusten zan, ea ertzañakoak noiz ateratzen asten ziran begirape-nak egiten zituztela. Orregatik, ertzañakoai esan genien, bi lagun etxeko portalera joateko, eta an gordeta jartzeko lasai. Nere lagun Etxeberria'rena izan zan argibide ori.

Gu, amerikano bezela jantzita baigeunden, orregatik jarri giñan tabernako leio ondoan, etsaia gurekin despistatzearren alegia, zerbeza lasai edanaz eta algara ederrik egiñik.

Ikusia geneukan, ertzañakoak ateratzen asi

orduko, aiek leioaren bat idiki eta tiroka asiko zirala, eta bai ala gertatu ere.

«Gero arte» guri esanaz, tabernatik ezer ez balitz bezela atera eta kaleko espaloiean jarri dira.

Bereala idiki zuten bigarren leioa. Baita ere gu azkar leio ondora. Leio atzean guk ezereen bildurrik ez geneukan. Eta tiratzen astera zijoan batek, laister izan zuan deskarga gu bion alde-tik. Segituan idiki zuten lenbiziko leioa ere, eta lengoa ainbat edo geiagokoa izan zuten. Orduan iñork etzuan an kinkik ateratzen eta ezer gal-detzen.

Gu ere joan gera portalera, eta an ikusten ditugu lau lagun, etxetik iges korrika abiatuak eta ertzañakoak arrapatuak. Lau aietatik bat lenago gurekin ibillia zan, eta auxe esan nion:

— Lenago ere gurekin kobarde xamarra intzan; eta orain, zearo aizela azaldu aiz. Ertzañako guardi auekin nai deken bezela konpondu adi. Nik bizirik uzten aut. Etzekiat, ordea, auek zer egingo diteken. Bañan i ezer ere ez aiz!

Nik kobarde esan nion ura, etzuten gure balak arrapatu. Nunbait ere, leiora ateratzeko ere arrunt kobardea zan.

Garai batean, artean ni gazte xamar nintzala, izen-abizenak Inazio Gorriti zituana ezagutu nuan. Izengoitiz, Txoria deitzen zioten. Eskola, garai artako askok ez bezela zuan. Eta igel-tsero onenetako bat, inguru auetan. Mutilzar gelditu zan, bere andregaiak utzi zualako, eta,

berak esan zidanez, ez omen zuan besterik me-rezi. Jai askotan opor egiten omen zion, eta orre-gatik utzi omen zuan andregaiak. Onela esaten zidan erderaz:

— *Oye, Iñaki: esto significa que el que mal anda mal acaba.* Neri auxe pasa zaidak, eta nik onezkero orrela bearko diat: *un amante des-graciado y nada más.*

Zeñen egi aundia dan auxe! Ori bera ger-tatu zitzaion lenago gurekin ibillitako mutilla-ri. Aspaldi gaizki zebillen eta gaizki bukatu zuan. Bañan guk egindako zauririk etzuan.

Lau aietatik bik zuten balazoa. Batak bi ga-ñera: bat arpegian, ziplanekoa, axalekoa alegia; bestea sorbaldan eta bizkarrean. Eta besteak ere, orrek bezela, eskubian, bañan besoan, mus-kulaturaren erdi-erdian.

Au gertatu zanean, gaueko amarrak ingurua zan.

Zeñen arrazoi ederra erakutsi zidan nere la-gun Etxeberria'k, gaixo zeuden aitzakiarekin gu-re batalloietatik alde egiñak bazirala esan zida-nean, eta geiegi ez fiatzeko, eta balkoi eta leio-etara zorrotz begiratzeko!

Etzan, ez, urruti ibilli nere laguna. Mendi-ko pixtia zala esaten nion nik. Bañan kalean ere, mendian aña erakutsi zigun. Onek auxe esan nai du: leku batean pizkorra dana, bestean ere ez dala motela izaten. Ura zan bezelakoa, leku geienetan pixti argia izango da. Arek bai zuala espiritu santua berezko eta egiazko.

Beintzat, ertzañako guardi aien eskuetan lau *satélite* aiek utzirik, gu biok *tipi-tapa* oñez San Frantzisko kalean barrena Atxuri'ra, San Anton'go zubia lasai asko igarota.

Bañan beti ere, begiak maiz xamar gora begiraka. Balkoi eta leioak ederki itxita ikusten ziran. Nolabait ere, leioetara tiroka asiak giñala ikasia zuten, eta gabeko tiro-otsa geienezan la-tza, biotza dar-dar jartzen duana.

Atxuri'ra allegaturik, jakiña, *Teatro Arriaga* aldera artu bear ostera, *Bar Chaval*'era joateko. Ala joan giñan, biok neka-neka egiñak. Alaz guztiaz, iñork ez ezagutzearren, *eup* eginda sartu giñan; eta nagusia txoria baño ere alai eta kontentuago, gure sarrera ura ikusita.

Bereala, jate-lekura eramán gaitu. Uts-utsik zegoan. Etzan arritzeko ere, gabeko amaikak jota ziran ordurako eta. Ordu artan jendez be-tea egotea izango zan arritzekoa.

Beintzat, jantziz segituan aldatu gera, eta nagusi jaunak or jartzen digu *queso de bola* deritzaiona, Torrelavega'n oraindik ere egiten dana, naiko galleta eta zerbezarekin. Laister jarri genduan *queso cuadrado*. Ia dana jan genduan, eta ala ere nagusia pozik.

Bañan orain dator polita. Or galdezka asi zaigu, ea San Frantzisko kalean zer ibilli giñan. Guk, aurrenetik, dan-danak uka eta uka; bañan alperrik gure ukaketak. Gu bezin ongi jakinda zegoan ordurako, eta aitortu egin bear izan genduan gure ibilketa, bañan esploradoreak giñala esan gabe, naiz-eta berak zerbait oieta-

koak giñala antzeman. Oso egonaldi jatorra egin genduan.

Guk ez geneukan arrats artan *quinta columna*'ren bildurrik. Bañan alako batez onela digu nagusi jaunak:

— *Y ahora, ¿no tenéis miedo de que la quinta columna os persiga?*

Nik orduan, *queso de bola*, zerbeza eta abar artuta ain poliki eta ondo bainengoan, onela erantzun nion:

— *Mire, señor: desde la calle San Francisco hasta aquí ha llegado la noticia de que por las calles de Bilbao circulan contra la quinta columna dos monstruos; y, al enterarse de eso, no habrá valiente, entre esos cobardes, que se atreva a perseguirnos. Está Vd. seguro de que, en los próximos días, se gozará aquí de paz, gracias al escarmiento que les hemos dado.*

Eta erdi-erditik asmatu. Urrengo egunean, periodikoak ekarrita-edo, San Frantzisko kalean gertatutakoa Bilbao'n zabaldu baitzan, azkeneko egun estuak arte nik ez nuan geiago entzun, *quinta columna*'k iñor zauritu zuanik.

Olako jendea, gaizki dabillena alegia, oso aula izaten da leku guzietan. Beti iges antzean. Mingañez asko esan; eta, bear dan garaian, *pot!* Ori bera gertatu zan Bilbao'ko *quinta columna* famatuarekin. Jende aularekin bai ederki; bañan jende zekianarekin, azkar atzera.

Oiek danak orrela izanik, *Bar Chaval*'en us-te gabea goizeko ordu bi t'erdiak etorri zaizkigu alajañetan; eta goizeko seietan irten bea-

rrak *Hotel Europa*'tik beste enlaze baten koxean, eta an ziran lanak. Alde batetik, oso nekatuak; beste aldetik, logalea; eta, irugarrena, naiko pattar edanak...

Ordu ortan eskatu degu gure kontua, eta an ziran eztabaidak eta diskusioak. Nagusi arek, ezer gezurrik gabe, ia milla pezetako gastua egingo zuan gurekin. Guk ontarako diru berezi bat izaten baigenduan, nere lagunak pagatu egin nai, eta nagusiak ezetz eta kito.

Onelakoxe ibilketak izaten ziran guretzat. Bañan penarik aundiena txaketero aiek ematen ziguten: lenago, Gora Euzkadi deadar egiñaz, gurekin ibilli; eta, gerra galdua geneukala ikusi zutenean, *quinta columna*'ra pasa.

Onek bai jartzen ginduala sutan eta garretan Etxeberria eta ni. Onek bai ez duala barkaziorik neretzat. Gizonak, bat bear du izan. Eta, bat ez bada, ura bat ere ez da. Ori ikusi nuan argi eta garbi guerra zikin artan.

Egun berean, Bilbao'ra gatozela, beste gipuzkoar bat ere ikusi genduan, Llodio'ko errian gordea zegoala. Gure batalloi *Itxarkundia*'koa zan, gañera; eta galoiak zituana.

Oraindik bizi da. Alkarri agurtza egiten diogu. Nik gizon-irudiari bein ere ez diot agurtzarik ukatu, eta ez diot ukatuko ere.

Nik nai izaten dedana da bere gaizki egiña aitortzea, eta esaten dedan orrek, beste askok bezela, ez dit ezertxo ere aitortu, neri beintzat. Bañan oraindik ere or dabil, erderaz esango nu-

ke, merezi du eta, *como simpatizante del partido nacionalista vasco*.

Egun guzian jardungo nintzake gai onen gañean idazten. Bañan uztea ohea izango det. Gaurko egunean ere olako kobardeak dabilta sasiari su ematen, gero besteak itzaltzeko. Dabiltzala piztu eta itzaltzen, nai badute, berak!

Gure *Bar Chaval* ortatik irten gera noizbait ere. Ia irurak zirala uste det, eta lo ongi egiteko eran geundela gañera, geren zerbeza, pattar, txanpañ eta nik ez dakit zer geiago artuta.

Beintzat, len esan dedan *Hotel Europa* ortara allegatu giñan, eta atezaiia, gizagajoa, lotara joatekoak giñala bai-baitzekian, an zegoan artean gure zai. Zerbait erritaldi eman zigun, eta gu, berarengana umildurik, gure gelara joan giñan, bi orduko lo aldi bat egitera.

Nere lagun Etxeberria, esnatze ortan, ostatuetan beintzat, oso ernea baitzan, bost et'erdietarako esnatu zan, eta altxa egin bear nik ere orduan. Erropa jazten lanik ez genduan izan. Bakarrik, geren oñetako bota arin-ariñak, propio mendian ibiltzeko egiñak, nereak beltzak eta arenak urdiñak.

Orrela, beintzat, arpegiak garbitu eta kale-
ra, *Hotel* aurrera, enlazearen kotxeari itxogite-
ra, Igorre'ko errira joateko; eta onelaxe joan
giñan irurok erri ortara.

Orain, irakurle, zuk zere artean onela esan-
go dezu:

— Oiek, *hotel*'ean beren erroparik erantzi
gabe oiean sartzeko, bazuten atxur eta mozkor
eder bana!

Bañan etzan orrelakorik. Ongi edanak bai; bañan besterik ez. Burua argi eta erne, badaezpada ere. Eta beste gauza bat gañera: guk, naiz *hotel*'ean eta naiz *hotel* etzan lekuan, oso gutxitan egiten genduan soñeko erropak erantzi, ala bear izaten zalako eta gure goiburu eta nagusiak ala agintzen zigutelako (1).

---

(1) George L. Steer'ek, bere *El Arbol de Guernica* liburuan, onela esaten du *quinta columna* orretzaz:

«*La tensión, aquellas noches (Bilbao galdu aurreko gauetan, alegia), aumentó terriblemente. El ametrallamiento de las calles durante el día era malo, pero además habían comenzado a aparecer jóvenes que, en grupos de tres o cuatro, se paseaban activamente con revólver al cinto buscando con la vista ventanas desde las cuales—decían— la Quinta Columna disparaba contra el pueblo.*»

MURGIA

Murgia'ko erria Araba'n dago, Gorbea mendiko egal azpian, Bitori aldetik.

Inguru auetan ere, frenteak denbora luzean egon ziran.

Alderdi ortan nere erriko mutil bat ibilli zan, nere eskola-laguna izana, ni baño urte bete zarragoa, oso mutil ona.

Franco'ren aldeko kintak arrapatu zuanean, jakiña, beste erremediorik ez eta gizagajoak, beste askok bezelaxe, gerrara joan bear, naiz pake-zalea izan.

Eta antxe zegoan, Murgia inguruan, goiko aldeko trintxeretan.

Gau batez, goiz aldera, guardi egiten zegoala, loak artu zuan, eta sarjentoak fusilla kendu eskuetatik.

Eta, gerra-denboran kodigo militarrek olakoak iltzera sententziatzen baititu, gizagajoak, ori jakiñik, ala edo ola gure aldera pasa zan, Gorbea'ko mendigañera.

Iñor ez iltzeko oitura baigenduan, an zeuden gudariak Bilbao'ra eraman zuten, juzgatze-
ra alegia, eta jakiña dago juez jaunak aurren-
-aurrena zer esango zion:

— Zu, beste aldean fusilla kendu dizutela-
ko pasa zera onera. Bestela, etziñan iñolaz ere
guregana etorriko.

Gizagajoa orduan oso triste, *batallón disciplinario*'ra sartu bear zualako.

Bañan bere deklarazioan Urnieta'koa zala
esana baitzeukan, berri ori Agirre'gana allegatu
zanean, mutil ori berak gelditu arazi zuan, onela
esanaz:

— Zu Urnieta'koa zera, beraz.

— Bai, jauna.

— Eta Iñaki Alkain ezagutzen al dezu?

— Bai, jauna. Alkarrekin eskolan ibilliak
gera.

— Ongi dago. Zu lasai emen egon. Iñaki
Alkain frentean dabil, bañan ekarri araziko de-
gu onera.

Urkiola azpian giñan, Mañari inguru ortan
alegia.

Zer egun zan, ori ezin eduki gogoan. Bañan
orregatik berdin izango dala uste det.

Beintzat, enlaze bat Bilbao'tik kotxean eto-
rri zan, sobre txiki bat eskuan zuala.

Idiki nuan eta Agirre jaunarengana segituan
presentatzeko.

Oraindik ere gogoan det, une artan erdi bus-
tia nengoala.

Onela, *Hotel Carlton* ortara joan nintzan. Nik artean ez nuan juez kriminala zein zan ezagutzen. Bañan egun artan ezagutu nuan: Fermín Vega de Seoane jauna.

Agirre jauna eta beste batzuek bazeuden inguruan. Bañan nik ez nien ezeren bostekorik eman eta itzik egin.

Nere laguna antxe ikusi bainuan bakar-bakarririk, alkian exerita; eta, nere pozarekin, berarengana joan nintzan besarkatzera.

Zer gertatzen zitzaion berealaxe esan zidan, eta presidentziko mai-burura laister inguratu nintzan.

Agirre'k agurtza bero askoa egin zidan. Baita ere an zeuden guziak.

Nere erritarraren ondoan exeriri arazi ninduten, eta, aurrena galdera batzuk egiñik, ondoren Agirre jaunak onela esan zidan:

— Alkain, orduan mutil ona degu?

Nik erantzun nion:

— Agirre jauna: Gipuzkoa'ko mutil onenak an gelditu ziran. Nere ustez, txarrenak etorri giñan onuntza. Eta au, esan duan modu ortan etorri dan ezkerero, gudaririk onena eta iaioena bera izango da, eta utzi mutil au neretzat. Gurekin ibilliko da.

Orduan Agirre'k onela esan zidan:

— Lasai egon, bada. Bigar edo etzi zuegana bialduko degu.

Eta egin ere alaxe egin zuten nere erritar orrekin.

Gañera, gerra asitako egunetik ordurako gu-
ziak pagatu zizkioten. Gogoan det amairu milla
pezetatik gora zala.

Beintzat, mutil ura gurekin ibilli zan. Arek,
iñork baño piñago tiratzen zuan tiroa.

BIZKARGI

Etxeberria eta biok Mugarra gañetik ederki ikusten genduan gure etsaiak nun eta nola zebiltzan.

Andik egun batzutara, Bizkargi'ko mendigañak artzen asi ziran. Bein baño geiagotan artu eta utzirik, an ibilli ziran.

Aztuta daukat zenbat artu-utzi-aldi izan zituatu mendi onek. Eta, onek bezela, Lemoa'ko mendigañak.

Gure etsaiak, egunez, beren abioi sonatua-kin, artu; eta guk, gabea, arratoiak ibiltzen diran bezela, zulorik zulo, osterak kendu.

Gu, berriz, Mugarra gañean, gure teleskopiotik begira, guretarrai nundik eta nola jo erakutsi nairikan, artarako genduan linterna aproposarekin morse egiñaz.

Gure linterna-argiarekin ikur eta señak egi-teak bazuan bere garrantzia gure lagunentzat.

Zuk, irakurle, zeru-goi oietara gauez askotan begiratu badezu, noiz edo noiz ikusiko zen-

duan izar bat edo beste tximista bezin azkar leku batetik bestera aldatzen.

Guk ere Mugarra gañetik berdin-berdin ikusten genduan etsaiak nundik tiratzen zuten tiroa, bere txispa nundik ateratzen zan izar oiek bezelaxe ikusten zalako gauean.

Orregatik jarduten giñan, etsaia nun zegoan gure lagunai erakusten.

Naiz penagarri eta tristea izan, ura ikusiaz gauza bat gogoratzen zitzaigun aldi-aldietan gu bioi: gerra aurrean erri-festetan gauean tiratzen asi ziran, erderaz esanda, *los fuegos artificiales*.

Oso politak izaten dira neretzat. Beti badute alako alaitasun bat gizonarentzat. Zeru eder ori guretzat degula esan nai dute, eta zeru eder ortara dan-danok bat eginda iritxiko generala. Eta, batasuna egiten ez badegu, ez generala bein ere eta sekulan ez zeruetarako eta ez linboraña iritxiko; beti alkarrekin arrantzaka jardungo generala.

Esan bezela, tiroak, ametralladorak, esku-bonbak eta beste guziak, orrela ematen zuten gu geunden leku artatik begiratuta.

Orrela izan balitz, guzientzat obe. Bañan ez izan errietako festak, baizik alkarren gorrotozko kezakak.

Bizkargi eta Lemoa'ko mendietan ikusi gendua, ez dedilla geiago gertatu iñun ere, mundua mundu dan artean. Oraintxe ere, eskribitzeak lotsa eta nazka ematen dit benetan. Ez baitet iñolaz ere arrazoibiderik arkitzen, gu ala anaiak alkar iltzen ibiltzeko.

Moro eta arabe aiei euskaldun geienak, ez pozik, bañan askoz gogotsuago tiratzen genien tiroa.

Lenago berak, ia zortzireun urtean agintzen egonik, España guzia puskatu eta zatitu zuten, eta odol guziak nastu; eta ostera aien mendean ikusteak, amorru aundia ematen zigun.

Etxeberria eta biok bi aldiz izan giñan moro jende ori apropos ikusten. Orain aztuta daukat zein tokitara joan giñan. Batean, beintzat, ango *anju* eta *anja* otsa moro txar aiena! Usaia ere urrutitik nabaitzen zan. Motellak, zikiñak dira benetan!

Asko ekarriak izan Afrika alde ortatik. Bañan Intxorta aldean geienak zauritu edo il ziran, gure an ibillitako lagun batzuek esan zigutenez beintzat.

Orregatik, Bizkargi eta Lemoa mendietan oso moro gutxi ibilli zan.

Iñun bada, Bizkargi'n eta Lemoa'n anaiak alkar iltzen. Amaika euskaldun eta erdaldun bikain askoak il ziran batere kulparik gabe. Onek bai samintzen zigula biotza.

Etxeberria an ikusi nuan, bein baño geiagotan, Mugarra mendigain aztan bere linternari eragiñaz, bitartean begiak negar-malkotan zituala. Eta ni ere, or nunbait.

Onela esaten zidan nere lagunak:

— Au ere guk ikusi egin bear! Au ere guk ikusi egin bear!

Lengo karlista gerretako kanta bat gogorazten zitzaigun:

Ango tiruak eta lañuak!
An ziraden kañonazuak!

Gu, beti anaiak alkar iltzen, alkar artzen ez degulako.

Onela jarduten giñan biok Mugarra gañean. Izan ere, millaka aldiz esanda ere, oso penagarri eta negargarri izan zan ura (1).

---

(1) Bizkargi'ko burruka oiek, J. M. Martínez Banderen *Vizcaya* liburuan ageri danez, maiatzaren 11'tik 15'era gertatu ziran. Lemoa'koak, berriz, maiatzaren 29'tik Garagarrillaren 5'era.

Burruka oietzaz txetasun ugariak ematen ditu *Euzkadi* egunkariak, ango goraberak kontatuaz. Bañan liburu au geiegi ez luzatzearren, ez ditugu onera aldatzen.

EUBA

Beste gertaera bat, Etxeberria eta biok Mugarra mendigañetik ikusia.

Mendigain orrek, inguru artako mendi, zelai eta erri guziak arrapatzen ditu: asi Elgeta'tik, Elorrio, Abadiño, Berriz, Zaldibar, Garai, Durango, Amorebieta eta abar eta abar.

Durango eta Amorebieta bitartean, Mugarra'ko mendi-egala bukatzean, badago beste erri txiki bat, Euba izena duana. Eta, naiz kale-etxe gutxi izan, oso polita da, txiki geienak diran bezela.

Etsaiaren abiazioa Lemoa alderdi ori astintzen asia zala ikusirik, joan gera egun ortan ere Mugarra'ra, beste askotan joaten giñan bezela, geren teleskopio aundi ura artuta, ea bada zer gertatzen zan.

Jarri degu bi egur-xarderen gañean artefakto ori, eta, alako batez, or datoz bederatzi trimotor aundi oietakoak, beren aurretik ogei bat kazako dituztela. Gure gain-gañetik pasa ziran

bonbardeoko aundi oiek, beren motor-soñua *run-run* egiten zutela, *junker* alemanak.

Guk, geren artean, Lemoa eta Amorebieta inguru oiek txikituko zituztela uste genduan, eta bai zera! Leku ederrean ibilli giñan! Len esan dedan Euba erri txiki inguruetan, or asi dira beren bonbak botatzen; eta gu biok arrunt arri-tuta, erri ori aurreko egunean etsaiak artua bai-tzeukaten.

Nunbait ere, artean ez jakin, beren buru egi-ten zuten gizonak eta abiadoreak. Bestela, bein-tzat, ez det nik uste bonbardeatuko zutenik.

Teleskopio arek egun artan bai izan zuala gugandik estimazioa, bein ere izan bazuan. Biok ere ederki gozatu giñan, artatik begira. Begira-tzeko alkarri txanda uzten, naiko lan izan gen-duan. Etzan arritzekoa. Etsaia etsaiarekin borro-kan ikusirik, nere lagun Etxeberria'k etzidan as-kotan begiratzen utzi nai izaten. Nik esaten nion:

— I, Joxe: besteetan, Bitori aldera begira-tzeko eskatzen didak, abiaziorik badatorren edo ez, erorrek bista txikia daukaketako. Zergatik ez didak orain uzten? Alde egin zak emendik!

Orrela, bi edo iru alditan, bultzaka kendu bear izan nion artefakto ura. Izan ere, ain eder-ki ikusten zan! Ia esate baterako, ber-bertatik bezela. Gu ere noizbait egon bear pozik, gure etsaiak danbarreko aiek nola artzen zituzten be-gira, naiz beren abioiak izan.

Eta abiazioaren bonbardeoarekin gu baño geiago etzerala ikusi genduan; askozaz ere gu-

txiago baizik. Bestela, gu berak baño oituagoak egotea izan zitekean.

Nik ez dakit nundik eta nola, bañan maindire eta zapi zuri ugari laister azaldu zituan ango jendeak, leku ura geiago ez bonbardeatzeko abiadoreai esanaz alegia. Alaz guziaz ere, zituzten bonba guziak bota arte, an ibilli ziran jira eta bueltaka.

Uste detanez, zaurituak asko ziran, eta illak ere izango ziran noski. Bañan bat baño geiago ere bai Durango'raño larri asko alde egiña, alajañetan. Ura ikusirik, onela dit lagunak:

— Aizak, Iñaki: naikoak genizkek bost bonbardero oietakoak eta beste bost kazako, oiek danak ostera Intxorta'raño bialtzeko. Oiek zera-makitek korrika-saioa, oiek!

Neri, berriz, gure aparatotik begira nagoala, or etorri zait burura erderazko esaera auxe:

— *Donde las dan las toman, y aprender es bueno.*

Biok aiek algarak! Guk orduan algara egitea etzan ezer arritzekoa. Arritzekoa izango litzake algara eta parra ez egitea, gure etsaia abiazioaren azpian bein ere ikusi ez gendualako, eta gañera bere aldekoak zirala jakiñik.

Eta, abioi aiek gureak izan balira, noraño joango ote ziran korrika? Bañan guk ez izan bat bakarrik ere, etsaia, gu ibiltzen giñan bezela, korrika ibilli arazteko. Berak ere etzuten ezer askorik bear. Ontan ere Etxeberria'k arrazoi zuan. Bañan guk ez izan. Danak, Madrid'ko gobernuari lustrea emateko.

Egun oso argia zan. Alaz guztiaz ere, gure artefakto arek bein ere baño argiago ikusten zuan nunbait, eta gure gogokoa izan ikusmira ura, eta gogoko lekuan aldaparik ez.

Teleskopio ori bizkarrean txandaka-txandaka arturik, jetxi gera ostera Mugarra mendigain ortatik geren lagunetara. Ordurako asko eta asko, zerbait oker izana zala gogoratu eta erne-tuak zeuden; eta, jakiña, gu noiz jetxi zai geienak.

Geren txabolara allegatu gera, eta Sebastian Garagorri orrek, askotan esan detan bezela, izugarrizko sona eta belarri ona baitzuan, txabolako sarreran, bere eskuak gerrian sartuta zeuzkalarik, onela digu:

— Ai nazkagarri-nazkagarriak! Gaur gozatu zerate biok ederki!

Eta Etxeberria'k:

— Eta ik nola dakik gu gozatu gerala?

— Zer uste dek? Nik Lemoa eta Amorebieta bazekiat nun dauden. Gaurko bonbardeo ori onuntzago izan dek, eta orregatik gozatu zerate zuek. Gaur beretarrak beretarrai bota zizkietek bonbak. Eta neri ukatzen badidazute, alper-alperrik. Bañan beko errotako errotariak etzekiat ardoa nundik sortu duan. Zatoa bete-betea zeukat beintzat eta edan zagun, gaur merezi dik eta.

Bein bear ta ere, orduan utzi ginduan Garagorri orrek zearo arrituta. Naiz Mugarra'tik urruti ez egon, bonbardeoa bertan izana zala

arek antzeman orregatik, ainbesteko mendi atzetik.

Ettxeberria'k onela galdetzen dio:

— I, Sebastian: nolaz tankera eman diok bonbardeoa bertan zala?

— Ik, Merdillegi, bearbada parre egingo didak neri; bañan etzanda nengoalako igerrizioat bertan zala.

— Nolaz ordea?

— A!!! Ipurdiak ere salto egiten baitzidaken.

Aiek parrak egin genituan!

Gure teleskopio ura txabolan utzita, aurrena, beti egiten genduan bezela, gure komandante eta kapitangana joan gera, geren ibilketan ikusiaren berri ematera.

Berri ona zanean, bereala zabaltzen zan punta batetik bestera. Eta, txarra zanean, al genduan arte ixilik gordetzen genduan. Bañan egun artan etzegoan gugan ixilik egoterik.

Onela, inguru aietako konpañi guziak jakinaren gañean jarririk, Sansinenea komandante jaunak, etsaiaren bonbardeoa ospatzeko, baime-na eman zuan, dan-danak bosna tiro fusillarekin aidean zebiltzan putreai tiratzeko.

Ez daukat gogoan zenbat putre bota ziran; bañan dozena bat bai gutxienez. Gero, larrutu eta zortzi bat egunean arboletan zintzilik eduki ondoren, putre oiek jandakoak baziran.

Ez Ettxeberria eta biok. Badaezpada ere, guk ez genduan probatu ere. Bai, ordea, gure Sebastian arek. Nik uste det, subea jarri izan ba-

litzaio ere, jango zuala arek, sabela bete-betea edukitzearren.

Putrea jateko eguna etorri eta jarri zuan bazkaltzeko, izugarrizko kazuelkada, patata edereez eta usai ederrez. *Menestra de buitre* esaten zion berak.

Berak ordurako jaten asiak zirala, or eskeñi dio Etxeberria'ri putrearen iztarra. Bañan Etxeberria'k, orduan eskuan zeukan makillarekin jo eta or botatzen dio eskutik iztar ori. Eta, ura egin ziolako, aren maldizioak! Alaz guziaz ere, belar tarte eta zakar tartean barrena ibillita, billatu zuan iztar ori; balde urean garbitu zuan zerbait eta berak jan zuan.

Iztarrak eta danak jan ondoren, onela dio Etxeberria'ri:

— I, Merdillegi: katua bein ere jan al dek? Etxeberria'k erantzuna:

— Askotan.

Eta Sebastianek:

— Putrea katuaren berdin-berdiña dek, bada, neretzat. Bañan orain dana jan diagu eta egon adi goseak, nai badek.

ABIAZIOA

Bizkai'ko gerran, gu beti abiazioaren zai. Bañan Madrid alde ortatik etzuten guregana bialtzerik nai, eta azkenerako guk egin bear jai.

España'ko republikako gobernu sonatu arek naiko abioi bazuan beretzat, etsaiari gogor egi-teko, ruso nazio aundi orrek emanda. Bañan gu-ri, ez rusoak, ez prantzesak, inglesak, ameri-kanoak eta ez bestek, etzigun ez zarrrik eta ez berririk bialtzen. Agindu asko bai; bañan gero eman ez. Gaur ere, askok egiten deguna orixe da.

Abiazioa, guk eskatu gabe, berak agintzen zuten. Periodikotik eta radiotik entzuten gen-duan, Durango inguruan jo eta ke genbiltzala. Ni orrekin zearo arritzen nintzan: era artan agindu eta gero, abioi bat bakarrik ez bialtzea guri. Eta berak agindu ez eta guk eskatuak izan balira, orduan zer izango ote zan? Orduan, ei-zeko eskopetarik ere etziguten bialduko.

Prieto jauna bizkaitarra izanik, alde guziko laguntza izango gendualakoan geunden. Bañan

etzan orrela izan. Ura ere etzan, nunbait, Euzkadi'ko gobernuaren aldekoa. Guk orduan ala ikusi genduan. Erderazko esaera jatorra dan bezela, *obras son amores*, eta besterik ez.

Denbora igarota, alperrik da aitzakiak alkarri ematea, gauza guziak bere garaian onak diralako; ez gero. Azkenerako, aitzeki jartzen asi ziran, abioi ruso moderno aiek lur artzeko leku txikiak geneuzkala esanaz. Jakiña, gogo txarreko langilleak bein ere ez du tresna eta erremin-ta onik izaten. Erreminta billa ibilliko da beti, zerbait lanean asteko aurretik.

Republikako teknikoak eta agintariak orrelaxe asi ziran azkenean. Bañan ura dana gezurra zan. Sondika'n bertan ederki kabituko ziran irurogei bat areoplano. Eta Bitori aldean, Dima'ko gañean, aspaldietan an zegoan leku eder askoa, *batallón disciplinario*'ko jendeak egiña. Emen, berrogei bat kazako jetxi eta errez sartuko ziran. Bañan aitzaki orrekin, abiaziorik bialdu nai etzigutela berak aitortzen zuten.

Aiek, gu danok gaizki ikustea nai zuten. Etzuten gu geren estatutoarekin nagusi gelditzerik nai. Bizkai'ko lurralde guzia galtzea nai zuten, gero Prieto jaunak eta bere lagunak, berak nai zuten bezela gerra manejatzeko. Bañan etziztzaizkien gauzak ongi atera.

Guri abiazioa bialdu baño, naiago izan zuten Rusia eta Mejiko'ra urre guziak eraman eta aien babesean berak ongi bizi. Aiek etziran ez republikano, ez sozialista, ez komunista. Itz batean, aiek arrunt aulak ziran. Eta gaur ere olako asko baigaude, ezer egiterik ez daukagu.

Madrid inguruan izugarritzko egurra eta kolpea ematekoak ziran beren abiazio, tanke eta kañoi ruso ederrakin. Gu artean Intxorta aldean genbiltzala, orrela entzuten zan. Bañan etzuten eman, bear zanean beintzat; eta gero probetxurik ez.

Guri berri eta notizi bialdu ziguten, laro-gei eta geiago abioi bazetozela Frantzi'ko Tolosa aldetik. Bañan etzan guregana bat bakarrik ere allegatu. Frantzi'ko gobernuak ez omen zien utzi Bizkai aldera igaro eta pasatzen.

Nik emen oker aundia ikusten det, benetan gañera: Frantzi'tik barrena abioi aiek bialtzera-ko, ez al zekiten ango gobernuak iñori ere ez laguntzeko erabakia artuta zegoala?

Gu gerok, Donostia galdu baño lenagotik ere, bagenekian ori. Antxe gelditu ziran bi trenkada galanta, muga pasatzen utzi nai etzietelako. Eta Madrid'ko agintari jendeak orrenbeste ez al zekian? Nik baietz uste. Aiek bazekiten, guk bezin ondo, bitarte ortan zer zegoan. Baita ere beste bide batzuetatik Bilbao askoz ere alderago zegoala, Madrid'tik Santander aldera alegia, Frantzi'ko Tolosa'ra joan gabe.

Gañera, bidean iñork ez jakitearren, ego-kiago zuten beti España'n barrena ibillita guregana etortzea, gure etsaiak Frantzia'n guk baño espionaje aundiagoa zutelako, eta obeto organizatua gañera, berak berenez militarrik ziralako, eta gu berriz ez giñalako.

Alaz guziaz, naiz Frantzi'ko gobernu abiazio ruso famatu ori ostera Barcelona aldera bial-

du, andik urrengo egunetan ere bazegoan Bilbao'ra txandaka-txandaka nundik etorria, naiz danak batera ez abiatu. Bañan etzan orrela izan, berak ere gure etsaiak baitziran. Eta guk Dima'ko gañean ainbeste kostata egin genduana, gero berentzat ongi etorri zan. Egin genduan geren kaltegarri, gero gelditzeko danen parregarri.

Idazten ari naizela, sua eta garra etortzen zait burura, gogoraturik gizon aien pulamentuarekin, eta geiago ez det nai odolik irakin.

Ara nun jartzen dedan, España'ko republikan agintzen egon ziran gizon jakintsu usteko aientzat, berak merezi bezelako bertsoa:

Irakurle, orrela
ziraden guretzat,
artu zazu aintzat:
ruso abiazioa
gordea berentzat.
Gero gure urreak
izanik aientzat,
gure lan egiteak
danak besterentzat;
zigorra bakarrikan
euskaldunarentzat.

ARANTZAZU

Etsaiak Barazar'ko gaña eta Lemoa'ko mendia artu zutenean, gu Mañari'ko mendigañetan salduta geunden. Orregatik, mendiz-mendi, Arantzazu deritzaion errira atzeratu bear izan genduan (1).

Erri koxkor au oso polita da. Igorre'tik Zea-nuri'ra dijoan kamioan dago. Leku oni, Arratia deitzen diote.

Aurrena, Etxeberria eta biok mendi aietako bidea gure jendeari erakusten jardun giñan; alegia, Mañari aldean zeuden iru batalloiak aurrena Igorre'ra eta gero Arantzazu'ra zuzentzen.

Ondoren, nekatuak eta oso logureak baigeunden, otadi eta lar-toki batean lo apur bat egi-tea pentsatu genduan. Onek bai ez duala bar-katzen. Gizona umiltzeko ez da orrelakorik.

Guardia bagenduan, etsaiak agerpena egin edo tiro-soñua entzuten baldin bazuan, guri azkar otsegiteko eta esnatzeko jarria. Eta bera, Sebastian Garagorri gure kozinero jatorra zan.

Bildurtia zan berez; bañan bildurtiak izaten dira guardirik onenak orrelako estuasunetan.

Goiz alde ortan, gizagajoa, bera ere nekatua egon eta au gertatu zitzaion: ia gurekin batera lo artu. Bañan ostera ere, kezkarekin lo artu baitzuan, aurrena bera esnatu.

Egunsentirako bi ordu falta zirala jakiñik geunden, eta guk emandako abixoa orixe zuan gure lagunak: egunsentian esnatzeko.

Bañan belarri ernea eduki arek orduan ere, eta *pakun* tiro-otsa entzun bere lo-kuluxkean. Bereala orruka eta ojuka asi zitzaigun:

— Emen dira! Emen dira!

Guk, bereala altzarik, orduari begiratu diogu eta etzan giñala ordu erdi bat.

Onek auxe esan nai du: arek, naiz loak artu, sentimentua bazeukala, eta sentitzen duan guzia zerbait badala mundu ontan. Eta sentitzen ez duana, ezer ere ez.

Onela, beintzat, Igorre erri ortara gure lagunetara jetxi giñan, eta gero andik Arantzazu'ra.

Erri ontako atzeko mendi-egalean jarri giñan. Oso utsik gelditu zan Arantzazu'ko erri au.

Nik bei suiza eder bat bakarrik arkitu nuan. Bei ori ango plaza ondoko alpapa-soro batean jarri nuan, eta plaza erdi xamarrean lo egiten zuan. Neronek jeizten nuan, gero lagunai talo-esnea emateko. Amaika talo erretzen nien, bei aren esnearekin jateko.

Bañan amabost bat egunera, bei ura plazan ikusirik, gure etsaiak an il zuten tiroka, beren

mendi-egaletik tirata. Gu guziok artu genduan pena eta naigabe ederra egun artan! Bañan azio orrek izan zuan bere ordaña.

Etxeberria eta biok, etsaiaren piñudi-sail batean esploratzen genbiltzala, or sentitu ditugu txerri-kurruxkak. Gau artan ez genien jaramon eta kasorik egin. Bakarrik, kurruxka-soñua entzun.

Ala, urrengo goizean esan diet mutillai, eta aietako bat, nere errikoa, Juan Elustondo, gaur Ernani'n bizi dana, or bereala prestatu zait, onela esanaz:

— Iñaki, gaur gabean, nai badek, nik la-gunduko diat txerri oiek ekartzen.

Orduan neri, alako leialtasuna ikusirik eta guri beia il zigutela gogoraturik, or eman dit gogoak txerri aiek gureganatzea, il eta jateko, naiz arrixku aundia egon. Eta ala egin genduan.

Orduan ere, txerriaren izaeraren berri Etxeberria'k erakutsi zidan, onela esanaz:

— Arta-ale batzuk eramaitzik patrikan, eta txerriari lepotik erantsi, tira gabe, korrea bat. Naiz gaua izaki, artoaren usaiean ez ditek marrurik egingo. Eta bein eun edo berreun metroan ekartzen badituzute goitik beera, andik aurrera nai badezute bizkarrean.

Bañan Etxeberria'k etzuan uste joan giñadenikan, ezta nai ere, arrixku aundiko ibilketa zalako. Ala, arek ezer etzekiala egin genduan lan ori.

Orrela, beintzat, mutil ori eta biok bagoaz gau artan, katuak bezela lau oñean eta ixil-ixilik, txerriak etsaiaren oso inguruan zeuden eta.

Bañan nere lagunak etzuan sinisten, nik Etxeberria'ri sinisten nion bezela; eta, piñu tartean sartu giñanean, apurtxo bat ozten asi zan.

Nik onela diot:

— Motell, len ere Mugarra gañean putrearen berri arek erakutsi zidakana, eta orain ere putrearena baño txerriarena errexago jakingo dik arek, bere baserrian txerri eta ardien berri obeto ikasiko zian eta.

Nik, Etxeberria'k erakutsi bezela, baneramazkian bi fusil-korra eta arta-ale batzuk, txerriak engañatzeko. Eta guzi-guzia Etxeberria'k arrazoi zuan.

Geroztikan ere begiraka egon naiz, eta bizi dan guziak janari begiratzen dio; gizonak bakarrik diruari. Guk orduan dirua gañezka geneukan patrikan; bañan janariz ez giñan ugari eta ura nai, diruaz aztuta.

Eta ura zan komeria: etsaiaren bildurrez, gu, txerriak bezela, lau ankean, txerrien billa.

Bezperan kurrixka-soñua entzun genduan tokira joanda, inguru artan zirala jakiñik, *fiu-fiu* txistu bezela egin nien poliki-poliki.

Txerri gaxoak piñudi artan ezkurrik etzeukaten, piñu koxkorak eta belar zakarra baizik, eta artoaren usaia berealaxe artu zuten. Alako batez, *kruk-kruk* aurreko aldean batek egin dit. Basurdea izan balitz, ez dakit zer pasako zan, bañan etxe-txerria izan.

Berealaxe, nik patrikan eramandako arto-pil-lara murruxkaka asi zitzaidan. Orduan ubela bere neurri batean jarri nion, estutu gabe.

Eta bestea ere, goseak egonik eta arra iza-nik, eta guk arta-ale batzuk boteaz, or dator gu-regana. Linboan baño gutxiago ikusten zan; ba-ñan goserik dagoanak zerbait ikusten du jana dagoan tokian, naiz illunpean egon. Eta txerri ari ere berdín egin nion.

Bi txerri gazte ziran, bargo txerriak esaten diegun oietakoak, iru-lau arroakoak. Txerri aiek ongi tratatu genitualako, gurekin berealaxe egin ziran lagun. Eta gaxo aien pena daukat, ain azkar il bearra, gerok ere goseak geundelako. Bestela, ez luke iñork modu artan il bear (2).

Nere lagun Etxeberria etzan enteratu urrengo egunean apaltzera konbidatu nuan arte. Biok piñudi artan kurrixkaka entzundako txerriak zira-la esan nionean, onela dit itz auekin:

— Motellak, gaiztoa aiz benetan. Erori nik bazekiat ez autela errez arrapatuko. Bañan ik eraman dek bada mutilla, lan ortan oitu gabe dagoana. Motellak, gogorra aiz.

Orduan nik erantzun nion:

— Bai, Joxe. Ala nauk. Bañan bera eskeñi zaidak. Eta neri beia il baitidate, txerrimoniak ordaintzeko egin diat. Eta, nai badek, ixil-ixilik jan zak eskeñitakoa.

Orrela izan zan gure txerri-aparia. Bañan neri il zidaten beiaren aragia kentzeko, ez nuan boluntariorik izan, eta nik ezertxo ere ez jakin arakintzan. Bestela, ura ere jango zan. Bi txe-

rri aiek baño geiago maite nuan nik, askozaz ere, bei ura.

Plazan usaia zeriola jarri zanean, neronek sutu eta kixkali nuan gasolina-puska batekin gajoa, ia gauero jeixten bainintzan plaza artara, ondoko etxe uts batera, eta ara zertara:

Etxe artan liburutegi bat izugarri ederra zegoan; eta ni, irakurtzea gogokoa izan baitet beti, orregatik jeixten nintzan etxe ortara, kinke eta linternarekin. Eta, nere beia usaia zeriola asi zanean, orregatik kixkali nuan: etxe artan irakurtzen lasaiago jardutearren.

Orain bateonbategi onela esango du: Ederra martxa gerra irabazteko. Bañan ez da orrela; beste onela baizik: gu, lau batalloi, mendi-egal aietan jarri giñan, badaezpada ere ango frentea zaintzen eta deskantsatzen. Batalloiak onela ziztuzten izenak: gurea zan *Itxarkundia*; eta besteak, *Loiola*, *UGT - 14* eta *Meabe* ziran.

Gu, lau batalloi auek, erderaz esaten dan bezela, *fuerzas de choque* giñan. Euskeraz esango nuke: muturrekoa artzekoak eta ematekoak. Alegia: burrukarik aundiena nun, gu ara.

Orregatik Arantzazu erri ortan lasai xamar geunden, beti erne jarrita, andik bearrik aundiena zan lekura joateko.

Nik ere orregatik artzen nuan asti eta denbora, plazako etxe ortara gauean jeixteko. Izugarrizko liburu ederrak zeuden. Zein jaun zan jakin nairik ibilli nintzan orduan, bañan ez nuan modurik izan. Danetakoak zeuzkan. Euskerazkoak, neronek lendik ezagutzen nituanak asko.

Bañan erderazko batzuekin oso arrituta gelditu nintzan.

Ni nerez bertsolari bainaiz, edo bertsozalea beintzat, geiena gai orri eldu nion, eta, esan bezela, erderazkoari. Ara emen, lendabiziko, iru olerki, an ikasi nituanak:

*Como la caña hueca
son las mujeres,
que con una mirada
locas se vuelven;
y luego dicen:
Fulano fue mi novio,
yo no lo quise.*

*De sepulcro en sepulcro
voy preguntando
a ver si hay algún hombre
que ha muerto amando;
y respondiόμε:
Mujeres a millares,
hombres ninguno.*

*Me llamaste veleta
por lo variable;
si yo soy la veleta
tú eres el aire;
pues la veleta,
si el aire no la mueve,
siempre está quieta.*

Gero au arkitu nuan:

*En el monte Gorbea,
en lo más alto hay una cruz,
haciendo guardia en ella
el valle de Arratia de donde eres tú.
Volar, txori, volar y volar,
escucha mis canciones de amor;
llorando me decías tú a mí:
¡Reina en mi corazón!*

*Al son de los cencerros, no sé,
rebaños suelen pasar;
yo pensando en Maritxu
toda mi vida me voy a pasar.
Volar, txori, volar y volar,
escucha mis canciones de amor;
llorando me decías tú a mí:
¡Reina en mi corazón!*

Beste urrengo abesti onek oñarri eta doai berezia du, eta gure artean asko eta askotan ibiltzen ez deguna da: edukazioa, eta beti eta beti alkarren errespetoa munduko gai guzietan. Garai aietan abesti au jarri zuanak, berak erakusten du bazuala eder askoa. Mutil gazte bat neskata batengana dijoa, bere lore eta erramilletea eskeintzera, eta onela abesten dio:

*Para ti, linda vasquita,
traigo del campo estas flores,
y préndelas en amores
de este gaucho corazón.
Yo no quiero que ninguno
te diga palabra suave,
que no te cante la salve
nadie, nadie sino yo.*

Kanta onek, emakumea tratatzen jakin bear gendukela esan nai du. Ez guk askotan tratatzen degun bezela, zatar bat balitz bezela. Emakumea, txukuna nai badegu, tratatzeko txukun.

Orain, irakurle, zuk esan, naiz ni gerra bizian ibilli, kanta onekin bakarrik zenbat eta zenbat ikasi nuan.

Gizonak, geien-geiena, laztasunean ikasten du. Errexera erortzen geranean, laztasunari utzi egiten diogu. Eta, bizitza berez latza baita, ez genduke bein ere errexera erori bear. Bañan nunbait ere izatez aulak izaki.

Beste eta beste olerki eta kanta geiago ere ikasi nituan, bañan oiek berezi nituan nik nereztat onenak.

Bañan, nere ustez, etxe artako jaun ura, Arantzazu erri artan, bera zan poetarik aundiena. Ara zergatik: Bere liburutegi artan bazeuzkan aparteko beste liburu batzuk, eskuz idatziak, nere iritzian bere firmarik gabe berak beretzat bakarrik gordeak.

Aietako batean, au irakurri nuan: *El hombre, si es hombre, no tiene enemigos.*

Zeñen egi aundia dan! Gizonak, gizon izatera irixten bada, ez du iñor gorrotatzen; ez du iñor etsaitzat jotzen. Gizon izatera saiaturko ba-giña, askotatik bat izatera allegaturko gindezke. Bañan saiaturen ez baigera, ezin allegatu; eta orre-gatikan genbiltzan gu gerra bizian, anaiak alkar iltzen.

Geroztik ez det nik iñungo liburutan orre-lako arrazoirik arkitu. Orregatikan, bera izango zala uste det, ori bere buruz idatzi zuana.

Bearbada, ni etxe artan lasai egon banintz, aztarren geiago aterako nuan. Bañan bakar-ba-karrik, linterna eskuan, lau esku-bomba bizka-rrean eta pistola ametralladora maiean jarrita, erne egon bear izaten nuan, uste gabeen etsai-ren bat agertuko ote zitzaidan. Eta gizonak, za-lantza ortan dagoanean, ez dauka burua bear dan lekuan.

---

(1) *Itxarkundia*'k eta gañontzeko batalloiak Mañari'ko mendigaiak noiz utzi zituzten argitzearren, on izango da Martínez Bande jaunak, ainbeste aldiz aitaturako *Vizcaya* liburuan zer esaten duan onera aldatzea:

«*La Orden de 19 de mayo dispuso el envolvimiento del macizo rocoso de Mañaria por el Oeste y el Noroeste, liberando las comunicaciones directas entre Vitoria y Durango.*

El 22 tiene lugar un avance muy profundo, combinándose dos direcciones de ataque. La II Brigada ocupa los barrios de Bernagoitia y Euba, vigilando su izquierda, y más al Norte, las lomas de Urruchurtu y Leguate, obligando al adversario a retirarse desordenadamente hacia Lemona. La IV Brigada, por su parte, avanza a caballo sobre la carretera de Ochandiano a Dima, ocu-

pando los vértices de Urri y Divaley y el poblado de Bargondia.

El 23 prosigue el avance y la II Brigada alcanza los vértices Muguerra y Urtemondo, entrando la IV Brigada en el pueblo de Dima, tras ganar el vértice Illumbe, los barrios de Elezcano, Biteriño y Aranzazugoitia y la cota 263. El pueblo de Mañaria y la carretera a Durango se veían así libres de enemigo.

El 24, finalmente, la II Brigada extiende su acción a las lomas Pagochueta y Urteacoacha y las cotas 324 y 332.

El valle de Arratia quedaba de esta forma completamente dominado, habiéndose actuado sobre la línea Yurre-Lemona según dos direcciones de ataque, desde dos sectores alejados (Durango y Sumelza).»

Oiek danak gogoan artuta, edozeñek esango luke Mañari'ko mendigañak uts-utsik geldituak izango zirala. Bañan Azkoiti'ko Frantzisko Lete (*Patxi Estra*) gudaria-
ren kuadernoak dionez, maiatzaren 29'garrena arte etzuten andik alde egin. Agidanean, Oba eta Igorre'ko bidea beren esku gorde zuten, naiz etsaia ezker-eskubi izan. Onela dio kuaderno orrek:

«Ill onen ogei ta bederatzian, larunbata, etorri zitzaizkigun Durango'tik amazazpi tanke eta auto-oruga. Auek zuten asmua, Mañari'tik igaroaz Urkiola ondotik Sebigain'era, ta emendik Barazar mendira, emen baitzuten egun artan burrukaldia. Bañan etzuten egin nai zebenik, zergaitik Mañari'tik Urkiola'ra zeguan bide zabalapurtuta gendukagun, eta emen gelditu bear izan zuten danak.

Gero egun guzian geuri tiroka jardun zuten; baita iru zauritu eduki ginduzen: bi antzuolar, gure taldean zeguen Azentzio Leugarizarizti eta Lete pelotari zana-
ren (g. b.) anai gaztea, eta beste aramaionarra.

Egun ori ondo igaro genduan, bañan gabaz alde egin bear izan genduan, zergaitik Barazar'ko burrukaldian asko aurreratu ziran, bada geure atzeko mendixen beren ikurriña ipiñi ziguten, eta urrengo egunean, beren erdian edo kopatuta geldituko ezpagañan, goizian eguna argit-
zerako Oba'ra jatxi giñan; igandean, arratsalderako,

San Kristobal'era, eta illuntzerako Yurre ta Arantzazu gañeko mendietan zeuden piñudietara.»

* * *

Euzkadi egunkariak, 1937-V-23'an, onela dio:

«El enemigo trató de abrirse paso hacia el valle de Arratia por el sector de Dima.

...Con toda clase de elementos..., ha atacado las posiciones comprendidas entre Urrukutxi (*) e Indusi, de la parte de Dima.

...Los rebeldes se han filtrado, como sabe el lector, hasta Zornotza. Y esa filtración fue hecha especialmente por el ala izquierda de la zona. Por la derecha, el ejército popular mantuvo sus posiciones de enlace con Oba y peñas de Dima, que enlazaban a su vez con el resto del frente arabarra, hasta Gorbea.

...Estorbaban las peñas que dominan la zona de Zornotza, es decir, las que las guarnecían. Era necesario abrir brecha por ahí para dejar la libertad de acción necesaria a las tropas que operan enlazadas con las de la zona de Bizkargi. Con una jornada de acierto, de castigo eficaz, el enemigo tendría la seguridad de desalojarnos de ellas extendiendo su radio de acción por su ala izquierda del frente bizkaino. Y al mismo tiempo, atacando desde Altugana y demás posiciones avanzadas de la parte derecha de Baratzar, trazar una cuña que vendría a aislar las peñas de Santa Lucía, del sector de Dima. Estas peñas, así como el resto de las posiciones, hasta Oba, no quiere atacarlas de cara el invasor...»

* * *

Eta 1937-V-25'an onela dio Euzkadi egunkari orrek:

«En nuestra anterior crónica creímos reflejar los proyectos del mando faccioso al atacar las posiciones situadas a la derecha de Dima a Otxandiano, entre Altugana y Ceánuri. Los rebeldes perseguían el corte de esa carretera hacia el cruce de Yurre, para así obligar a replegarse a la fuerza que guarnecía las peñas de Santa

---

(*) Urrekoatxa esan bearko luke.

Lucía, envolviéndolas, e imponer una rectificación al resto de la línea guarnecida por nuestros gudarís. Y después de filtrarse hasta Yurre, desbordando las lomas que le servían de defensa y de enlace con Dima, extenderse hasta Areatza (Villaro) para, ya situado en esta zona, decidirse a operar seguramente sobre la de Zeanuri, atacando Gorbea...

Y atacó el domingo el enemigo nuestra posición de Illunbe, situada al Este de Dima (*). Esta fue la base de su acción, que, en realidad, resultó general. Y las fuerzas vascas de esta cota y del resto de la zona que presiona el enemigo se batieron valientemente contra él, a pesar de la diferencia de elementos...

...nuestros gudarís se comportaron con la mejor voluntad y, en ocasiones, con verdadero heroísmo, conteniendo durante bastante tiempo al enemigo. Solamente cuando consideraron llegado el momento, por haberse filtrado las tropas fascistas por alguna parte, se llevó a cabo un repliegue ordenado, favorecido siempre por el fuego de las armas leales...

...El enemigo, establecido en Aramotz, posición del sector de Zornotza (Amorebieta), que enlaza con el de Dima-Yurre, atacó en la mañana de ayer la cota 515 de Pagotxueta. El ataque fue violento y, dada la situación de Aramotz, que permitía al enemigo cruzar un fuego cerrado contra nuestras líneas, en combinación con su posición de la parte Oeste, hubo necesidad de abandonar dicha cota. Jesús de Garriz.»

Martínez Bande'k eta Euzkadi'k esaten dituztenak, alkarrekin ondo uztartzen dira. Mendi oien berri darianak, edo mapa on bat aurrean artzen duanak, ala ikusiko du. Goitik eta betik, ezkerretik eta eskubitik alegia, erasota, Mañari'ko mendigaiak erdian artu zituzten nazionalak. *Itxarkundia* eta gañontzeko batallioiak, al zuten arte bertan iraun zuten. Bañan, Azkoiti'ko Patxi Estra'ren kuadernoak dionez, andik jetxi eta erretiratu bear azkenerako, «beren erdian edo kopatuta geldituko ezpagañan».

(*) *Al Sur*, esan bearko luke.

* * *

Santos Mokoroa eta Horazio Etxeberria, *Itxarkundia*'ko tolosar gudariak, onela esan digute:

«Bein batez, Mañari'ko arkaitzetan giñala, radio batetik Queipo de Llano jeneralaren itzaldia entzuten geundela, onela esan zuan:

— *En las Peñas de Mañaria han quedado copados los mejores batallones vascos: Loyola, Itxarkundia...*

Gu arrituta gelditu giñan. Bañan urrengo gauean andik alde egiteko agindua eman ziguten, zigarrorik erre gabe eta itzik egin gabe gañera.»

* * *

(2) Horazio Etxeberria'k esan digunez, bera ere ibilli omen zan Alkain'ekin txerri-lapurretan. Etsaiaren ondoan omen zegoan txerri ori, txabola batean.

Egunez egin zuten lapurreta ori. Gudari-jantziak erantzi, baserritarrenak jantzi eta kamioetik barrena pasa ziran beren txerriarekin, reketeak bistan zituztela.

Bildurrez zijoazen, tiroa noiz tirako zuten. Bañan pake-pakean pasa ziran. Nunbait ere, reketeak baserritarrak zirala usteko zuten.

Horazio Etxeberria onek, andik laister tifus arrapatu zuan. Txerri-lapurretaren ondorena izan zala uste du berak. Bilbao'ko gaixotegi batera eraman zuten. Oia-
ren aurre-aurrean leioa zuan, eta leio ortatik Artxanda mendia ikusten. Ala, oietik ikusi zuan Artxanda'ko burruka, *Itxarkundia* batalloiak jo zuan azkenekoa.

ARTXANDA

Cinturón de hierro sonatu ura onela egiña zegoan: Larrabezua ingurutik asita, ezkerretara Plenzia aldera, itxas-ertz aldera; eta gero eskubitara, Galdakao aldera.

Dan-dana ez daukat gogoan, bañan inguru ori zuala badakit.

Goikoetxea injeniero ura etsaiarengana pasa zala, bereala jakin genduan Etxeberria eta biok (1). Ara nola eta zergatik: Arek gugandik alde egin zuanean, falta zala eta arrapatzen saiatzeko abixoa artu genduan. Etsaiaren aldera igaro eta, ura pasa zan lekura, amar bat minutu beranduago allegatu giñan. Etsai batzuei ala entzun genien beintzat:

— *Hace unos diez minutos que ha pasado Goicoechea.*

Nik jaun oni ez diot ez kentzen eta ez ematen. Bakar-bakarrik, etzuala ongi egin; eta ongi egiten ez duanak, txarra berekin duala. Berak jakingo du zergatik egin zuan. Bañan, neretzat,

itxusi portatu zan, bera Agirre'ren lagun uste-ko izanda. Eta gaizki egiña, beti gaizki egiña, emen lurrean eta leku guzietan. Guk egun artan arrapatu izan bagendu, etzan guk illa izango; bai ordea bear zan lekuan juzgatua.

Nik pentsatzen det zer gertatu zitzaion: aurren-aurreneko, nekatu; bigarrenko, nazkatu; eta, gizon bat nazkatzen danean, orduan egiten ditu orrelako astakeriak.

Guk ere, arek ikusten zuana bera ikusten genduan. Batzuek kalean bai «Gora Euzkadi» ugari eta «Ni naiz kapitan pillotu». Bañan gero, mendian, borroka asten zanean, oiek berak aurren-aurrena alde egin.

Jose Antonio Agirre jaunak, Goikoetxea orrekin zeukan konfiantza oso-oso. Eta guk ere bai. Orregatik, arek alde egitea, guretzat tiro-rik aundiena izan zan.

Eta Agirre jaunarentzat, ez dago zer esanik. Olako disgustorekin il zala, nik ez det dudarik jartzen.

Agirre jaunak biotzean miña Goikoetxea'k eta bere antzekoak olakorik egitearekin. Bañan miñik aundiena guregandik izaten zuan; bere mutillak galtzearekin alegia.

Agirre jauna etzan nolanaietan gizon, aundienetakoa baizik. Orain bi edo iru orrelakoak baleude, mundu oni zuzentasun ederra emango lioteke.

Goikoetxea'k bere plano eta guzi alde egin zuan. Alaz guziaz ere, itxaropen aundiak genituan danok *cinturón de hierro* orrekin.

Bañan etsaiak bereala apurtu eta txikitu zuten beren abiazio eta artilleriarekin. Gero, aize bat bezela pasa ziran.

Gureak etzuten arratsalde oso bat egin, ari kontu egiten.

Guk orduan Artxanda'ra joan bear, bigarren *cinturón de hierro* jartzera.

Iru batalloi auk eraman ginduzten: *Itxarkundia*, *Gordexola* eta *Acción Vasca*. Au zenbatgarrena zan, ez naiz une ontan oroitzen, iru edo lau baziran-eta izen berekoak (2).

Artxanda mendi au Bilbao gañean dago. Egalean Begoña'ko eliza dauka, eta beko oñean Etxebarri, Bilbao, Deusto eta abar. Bermeo aldera, Derio, Mungia, Larrauri eta abar. Eta mendi azpian trenbidea, Mungia'raño dijoan trenarena alegia.

Gure batalloi *Itxarkundia* eta bestea *Gordexola*, Begoña'ko eliz ondora eraman ginduzten. Oso eliz polita da.

Etxeberria, ni eta beste asko eta askok, lenngo, eliz artan sartu eta Ama Birjiñari geren errezoak egin genizkion. Gero, Artxanda'ko mendi aurreko gañetan jarri giñan, azken juizioa balitz bezela.

Gu geren lekuetan jartzerako, Derio'n barrera bazetozen, Artxanda utsik zegoala ustantan. Bañan gu ordurako an geunden, egunsentian jarriak, geren azken arnasak emateko prest.

Neri etzitzaidan leku egokia tokatu: Artxanda'ko Derio aldeko mendi-egala. Goiko gañak

artu ezkerero, andik irteten oso gaizki ibilli bear-ko genduan leku artan, eta alaxe gertatu zitzai-gun irugarren egunean.

Irugarren egun ori, bai neretzat eta bai nere lagunentzat, samingarriena izan zan. Lagunik onena galdu nuan nik, eta beste lagun geiago ere bai.

Len esan bezela, gu Derio aldetik. Etxeberria eta besteak, mendiaren goi aldetik. Eta bereala asi giñan izugarrizko borroka-aldia egiten.

Aurretik beren tankeak zituzten gure etsaiak. Guk, ordea, oso esku-bonba ederrak genituan, eta, inguratu ziranean, bi edo iru bereala zauritu eta matxuratu genituan. Orduan, beste guziak atzeratu egin ziran. Artu zuten naiko jipoi lenbiziko ekiñaldian.

Mendi au, bere lur-zulo eta trintxerakin, oso ondo etzegoan. Bañan guk, gogor egiteko moduan jarri genduan.

Egun ura onela bukatu zan. Gañera, laño xamar zan, eta etzan abioi askorik ibilli. Aundi oietakorik ez beintzat. Txikiak bakarrik.

Etorri da urrengo eguna. Egunsentian, izketaldi bat egin genduan alkarrekin Etxeberria eta biok.

Gure abioiak Frantzia'ko Tolosa'n zeudela esan zidan arek, eta Santander aldera egun berean allegatuko ziralala.

Poz orrekin, bakoitza bere lekuan jarri giñan zintzo-zintzo. Esan bezala, Etxeberria ni baño goragoko mendi-egalean zegoan bere lagunekin.

Egun ura ere, goizetik laño xamarra izan zan. Bañan eguerdi aldera ia dana argitu zuan; eta bereala, gure abioien ordeztu, etsaienak asi ziran jo eta ke bonbak bota eta bota.

Artxanda'ko *hotel* sonatua laister apurtu zuten abioi oiek eta *ocho con ocho* kañoi alemanak. Gu, berriz, antxe, etsaiaren tankeekin borrokan.

Piñudi tartean bazetorren tanke bat, arrapatzen zituan piñu zugaitzak boteaz. Bañan nere lagun trebe batek, aren atzeko aldera lurrean arrastaka joanda, bi bonbarekin zilipurdika eta amilka bota zuan.

Orduan, aren atzetik zetozenak, ikaratu eta alde egin zuten. Ala, guk lasaitasun bat izan genduan.

Gure eskubitik eta gorago eta aurrerago zegoan San Roke ermita txikia besterik etzuten egun artan artu.

Bi abioi ere bota genituan. Bañan guruerik etzan azaldu. Nik uste dedanez, Frantzi'ko Tolosa'tik abitu eta Lurdes'ko Ama Birjiñari bisita egiten geldituko ziran. Guregana etziran beintzat iritxi. Onek asko oztu ginduan. Agindu eta eman ez. Ortarako, ez agindu!

Gero esan zigutenez, Frantzi'ko gobernuak osterara Barcelona'ra bialdu zituan. Larogei izan bear zuten, berri eta zar. Bañan guregana etzan ez zarririk eta ez berririk etorri.

Etorri da irugarren eguna. Ni, egunsentian, atzeko aldeko baserrira joan nintzan, zaku bate-

kin, gerezi biltzera, danontzat ekartzeko asmoz noski.

Bañan etorri zaie nere lagunai Etxeberria eta bereala nere galde. Orduan, nun eta zer ari nintzan esan diote, eta aren amorrua!

Ni, arbola gañean, gereziak kolkora bildu eta bildu ari nintzan, eta or ikusten det Etxeberria neregana datorrela. Jarri zait azpian eta onela dit:

— I, Iñaki: i ez eta beste oiek aundiak dituk, e?

Nik onela diot:

— Motell, gaur azkeneko eguna izango diagu, eta batzuen batzuk ilko dituk. Onenean neroni, eta nik naiago diat gerezi batzuk janda il.

Zugaitzetik jetxi naiz, gerezi batzuk eskeñi dizkiot eta kia! Orduan esan zidan:

— Bai, Iñaki; arrazoi dek. Bañan ia erotu edo etzekiat zer egin naizen. Eranegun goizean ain pozik negoken, eta gaur ara nola nagoan.

— Motell, ik zer gaitz daukaken jakiten etzegok zalla. Nik ere bazeukat, bañan ik añakoa ez. Esan nian nik aspaldi, zazpi bertso aiek periodiko *Eguna*'n jarri nituanean, zer etorriko zitzaigun: eskeintza eta laguntza asko mingañean, eta azkenerako samintasuna biotz barrenan. Bañan, Joxe, etzak ere burua orrenbeste atsekabetu. Gaur oso eguraldi ederra zettorrek. Etsaiak beren abioi guziak emen ibilliko dizkitek, eta al deguna egin zagun eta ezin deguna utzi, oraindaño egin degun bezela. Lasaitu adi,

bada, eta gerezi batzuk jan itzik, aoa preskatzeko onak dituk eta.

Onela, batzuk jan zizkidan; bai onak zeudela esan ere. Bañan ikusten nuan, arrimatzeko ere, burutik etzegoala ongi. Ala, beintzat, biok baikoitza norbere lagunetara joan giñan.

Nere lagunak poz-pezik jan zituzten gerezi aiek; baita esker ugariak eman ere alajañetan.

Andik laister, Etxeberria'ri esan bezela, asi dira abioiak eten gabe bonbak tira eta tira. Baita beren artilleri guzia ere, eta *ocho con ocho* txarrena, fusillarekin bezin azkar tiratzen baitzuten.

Gure artilleria ez dakit nun zan aurka egiteko. Ordurako Santander aldera alde egiña zala uste det, kañonazo bat bakarrik ez baitzuan tira goiz guzian (3).

Gu danok ortzetan eta ezpañetan ziri bana artuta, muñak eta belarriak ango danbarreko-otsarekin ez lertzearren. Ala ere baziran batzuk belarritik odola bota zutenak.

Alako infernurik izan liteke, bañan zalla izango da berriro ikustea. Ura zan Artxanda'ko mendiaren dardarra! Ikusi gabe ez da sinistekoa ere. Geiago ez dedilla bein ere gertatu.

Gu geunden mendi-egaletik etzuten askorik aurreratu, aurreko egunetan baño ia gutxiago baizik.

Bañan goiko kamio aldetik Bizkai guziko aurrerakadarik aundiena egin zuten, ezeren zalantzarik gabe. *Gordexola* eta *Acción Vasca* ba-

talloiak arrapatu zuten gogorrena, eta urrena gure beste konpañiak.

Lau ordu ingurura, or etorri zait nere lagun Etxeberria, onela esanaz:

— Iñaki, an goiko kamio ondoko lur-zulo artara joan bear diagu biok. Batzuek edo geienak alde egin ditek, bañan ala ere bazeudek gureak, eta goazemak.

Eta nik esan nion:

— Motell, iltzeko gogorik nik etzedukat oraindik, eta utzi nazak pakean. Nik naiago nik gu danok emendik alde egiñak bageunde. Badakik zer aterabide daukagun emendik, or goi oiek artzen dituztenean.

Biok onela ari giñala, or ziplanean jo du gizagajoa bala batek masallean. Etzuan zauritu askorik, bañan bala *explosiva* baitzan, erdi nastuta utzi zuan.

Orduan partxe bat jarri nion, kamilleroai deitu eta beroiekin bialdu.

Bañan, andik bost edo sei minutura, ostera or azaldu zait aurreko aldean, onela esanaz:

— Iñaki, orain arte guzian nere esanak zintzo egin dizkidak. Gaur ez al didak egingo?

Ori entzunik, neroni ere or sutu naiz:

— Motell, goizean esan diat esatekoa. Ez dek ni kobardea naizelako, au zikin dijoala ikusi detalako baizik. Bañan, ik ori opa badek, goazemak bada bereala.

Orduan deadar egin zidan, onela esanik:

— *Bien*, Iñaki! Gora Euzkadi askatuta eta goazen!

Nere lagunai esan nien, ordu erdi bat baño geiagoan azaltzen ez banintzan, al zuanak al zuana egiteko.

Ala, biok, azaria ibiltzen dan gisan, joan gera arek nai zuan lekura. Artean ere iru guretar zeuden: bi *Gordexola*'koak, eta bat *Acción Vasca*'koa. Irurak an ari ziran esku-bonbak tira eta tira.

Sartu gera gu trintxera artan eta orduan eta gogorrago.

Bere kaxerna egoki batekin an zegoan ruso ametralladora aundi bat, enkaskillatua ordea. Bereala jarri det martxan, asi naiz berarekin eta aurrean jartzen zan guzia botatzen nuan.

Alako batez, aurreko aldetik iñor ez eta ez dakit nola, bañan kaxernatik atera eta atzeko aldera begiratu det; eta or ikusten ditut etsai batzuk guregana datozela, beren ikurriña aurretik dutela. Orduan lagunai esan nien:

— Goazen, motellak, emendik, atzeko aldetik zetozek eta!

Eldu nion nere lagun Etxeberria'ri, eta arrastaka trintxera-ertzera ekarri nuan, iges egiteko. Bañan kobarde esanaz, ostera barrena alde egin zidan.

Ni, berriz, lenengo korrika eta gero zinbuluka eta amilka, Mungia'ko trenaren tunelera jetxi nintzan, al nuan bezela.

Asierako korrika artan, une batez, trintxera aldera begiratu nuan; eta bai ikusi ere, nere begiekin, Etxeberria'ri nola sartzen zioten sabel-saietsetik baioneta (4).

Ni negartsua ez izan arren, denbora-puska batean seaskan dagoan aurtxo txiki batek bezela egin nuan negar, bañan guzia alperrik nere bu-ruari onela esanaz:

— Nere lagunik onena betiko galdu diat!
Nere lagunik onena betiko galdu diat!

Bañan ostera nere beste lagunetara korrika. Gizagajoak an zeuden, burni-bide artatik beren-gana ni noiz azalduko nintzan zaleturik.

Allegatu orduko, or asi zitzaizkidan danak:

— Iñaki, bizi al aiz? Bizi al aiz?

Ikusi baitzuten zinbuluka eta tiro tartean burni-bidera nola jetxi nintzan. Danak, zauritu-rik edo illik nintzala uste zuten, bañan ez nuan arramaska txiki bat ere.

Bitan batek izaten omen du suertea, eta or-duan neri tokatu, bañan oso naigabetua benetan. Onela esan nien:

— Motellak, artzai bat galdu diagu.

Oso gaizki ibilli giñan bidean andik atera-tzen, oso leku txarrean geunden eta. Bañan, biderik txarrena iñor il eta eritu gabe igaro gen-duanean, or gelditu gera gereiztegi baten azpian itxogin-aldi bat egitearren; eta beste aldera, be-rriz, atzeko aldean zeuden asturianoai bagoaze-la dei egitearren.

Bezperan, Orendain'go Labaka, gerra asi ba-ño len Usurbil'ko baserri batean morroi zegoa-na, oso mutil apala eta bikaña, asturiano oiek, deskuidatu egin zirala, bañan gizagajoa atzeko aldetik ederki zulatu zuten. Neronek sartu niz-

kion ostera sabelera, tiroak aterata zeuzkan es-teak.

Nik ez nuan uste geiago bizirik ikusterik mutil ura. Bañan oraindik ere bizi da baserri batean, bere errian, bere emazte eta seme-ala-bakin. Sarritan alkartu izan oi gera Tolosa'ko ganadu-plazan. Oso sanoa da.

Lagunai ni etorri bitartean an lasai egote-ko esanik, joan naiz asturiano oietara, badaez-pada ere pañuelo txuri bat eskuan detala.

Bi edo iru itz egin nituan ango buru zegoa-narekin, eta ostera nere lagunetara korrika. Bi-dean ninjoala, or ikusi nuan bederatzi abioi aun-dik lau edo bost bonba nola bota zituzten, eta nere artean esan ere bai:

— Nere lagunak etzizkiaten urruti.

Ez nintzan oker ibilli. Oraintxe berengana ia allegaturik nintzala, or agertu zait Azkoiti'ko Sodupe, oso mutil jatorra, esanaz:

— Alkain, Alkain! Erdi-erdian sartu zigutek. Ni aidean bota nitxiok, bañan ez diat ezer. Beste iru lagunak txiki-txiki eginda utzi dizkik.

Bereala joan naiz. Meta belar antzeko zulo bat zan zulo ura. Alako zulo egokia ikusita, an jarri ziran lau lagun aiek, eta erdi-erdian bonba sartu alajañetan.

Naiz gerritik erdi moztua izan, Kasimiro Arrillaga, usurbildarra, bezperako Labaka'ren kamillero laguna, gizagajoa artean bizirik zego-an.

Lepotik eldu nion eta ederki esan zuan ai-

tortzako errezoa. Aren azken itzak auek izan ziran:

— Alkain, nere aitari esan, aruntz joaten bazera...

Itz oiek esanda, azken arnasa eman zuan; eta irurak an gelditu ziran obiratu gabe, gizagajoak.

Gu, berriz, banan-banaka eta al genduan bezela, ongi irten giñan. Illik eta zauriturik gabe esan nai det.

Danak Deusto aldera abitu ziran, gero arte esanda.

Ni, berriz, nere amorruan, Artxanda gañeko kamioan aurrera. Ia ez nekian zer egiten nuan ere. Bazirudian nere lagun Etxeberria berpiztutzeroa joan nai nuala, edo bera nun edo andik agertuko zitzaidala. Beintzat, alderdi artara egiten nuan oinkada guzia.

Bañan Franco'ren aldeko bi tankerekin topo egin det, eta tiro bat ere tira ez neri.

Oso arrituta gelditu nintzan une eta momentu artan. Eta iñork ere etzidan aurrera joaten galerazi.

Aurrera noala, alako batez or entzuten det deadar eta orru-otsa «Alkain, Alkain!», ni nengoan piñudiko ezkerreko belazean.

Bereala or nijoa, beti bezela lurrean arrastaka, arratoia banintz bezelaxe, eta an ikusten det belaze artan mutil bat arrastaka datorrela, deadar egiñaz eta an zegoan belar aundiari elduaz. Arek beti, gutxi bazan ere, aurrera egiten zuan.

Orduan bai jarri nintzala poztuta, nere lagun Etxeberria zalako ustean. Egundo baño azkarrago allegatu nintzan berarengana, eta zein izango eta Errenteri'ko Zaku izengoitiz esaten geniona, gudari bikaña benetan.

Gizagajoak, belaunaren erdi-erdian sartua zuan balazoa; eta, jakiña, zutik ezin eta lurrean arrastaka zetorren, eskuko atzaparrakin belarrari elduaz. Onela dit:

— Motell, motell, ia ito nauk eta lagundu nazak. Oraindik ez diat etsaiarengana makurtzea nai.

— Bai, motell. Egiñalak egingo dizkiat. Eldu zaidak neri anka ezkerreko ontatik, eta, nik «jo, eup!» esatean, aurrera biok batera, eta kolpeka-kolpeka eta arrastaka.

Berriz ere, tanke aien ingurura; eta or azaldu zaigu Zaku onen lagun bat.

Izena aztuta daukat, bañan Naparroa'ko Arbizu errikoa zan. Orain ez dakit bizi dan. Bizirik bada, artu ditzala nere zorionik anaikorre-nak.

Au etorri zitzaigunean, Zaku ori nere bizkar gañera jasotzen lagundu zidan, eta an pasa giñan irurok bi tanke aien ondotik Deusto aldera.

Berriro ere oso arrituta gelditu nintzan, tankeko aiek nola etziguten tiro bat ere guri tira. Bai, oso arrituta gelditu giñan, berriz esanda ere.

Bañan nola edo ala atera genduan Zaku ori andikan.

Ni, artean ere, beste apur batean an egon nintzan, ea nere lagun Etxeberria agertzen ote zan. Bañan alperrik.

Eta, negar-malkoa boteaz eta burua makur-makur egiñaz, Bilbao'ko eskolapioetara joan nintzan, nere lagunetara, aruntz bilduak baitziran, lo lasai egitera (5).

* * *

(Artxanda'ko atal onek txeetasun bat falta du. Txeetasun ori, Iñaki Alkain'ek itzez esan zigun eta paperean jartzeko asmotan giñan.

Artxanda'ko azken egunean-edo, goizean, Jose Antonio Agirre ara igo omen zan, *Itxarkundia*'koak zeuden tokira ain zuzen.

Onela omen zion:

— Danak utzi naute! Danak utzi naute!

Eta trintxeretan gelditu nai omen zuan. Bañan *Itxarkundia*'koak ostera beera bialdu zuten, lau bat mutillen tartean jarrita.

— Al zana egingo zutela berak, eta aren bearrik etzutela an.

Billaka jardun bagera ere, ez degu olakorik iñungo liburutan arkitu. Agirre'k ere, orretzaz ez du bere liburuan ezertxo esaten. Galdezka ere saiatu gera, eta baietz diotenak badira.

Alkain'ek esaten zuanez, Agirre'ren bixita orrek etzion Etxeberria'ri onik egin. Artatik jarri omen zan burutik nastu antzean.)

(1) Goikoetxea ori, Otsaillaren 27'an pasa omen zan. Ikus: J. M. Martínez Bande: *El ejército de Euzkadi, Revista Historia y Vida*, 38 zenbakian, 29 orri-aldean.

(2) Jose Antonio Agirre'k dionez, Artxanda'ko batalloiak auek izan ziran: *Itxasalde, Kirikiño* eta *Itxarkundia*. Ikus: J. A. Aguirre: *De Gernica a Nueva York, pasando por Berlín*, Editorial Vasca Ekin, Buenos Aires, 1944, 55 orri-aldean.

(3) Garagarrillaren 13'an, biltzarra egin zuan Euzkadi'ko gobernuak. Agirre'k, an bildutako guziaz iritzia eskatu zien. Bakoitzak zer esan zuan, G. L. Steer'ek adierazten du, bere *El árbol de Guernica* liburuan. Artilleriari buruz onela dio:

«¿Cómo está la Artillería? —preguntaron a Guerrica-Echeverría—. El jefe de la Artillería respondió nerviosamente, retorciéndose un poco en su silla: cincuenta de los ochenta cañones de 75 mm. no tenían munición y el resto estaba aprovisionado con lo que se producía diariamente en las fábricas. Los de 155 mm. estaban algo mejor, pero tenían que buscar nuevas posiciones. Aconsejaba la retirada.»

(4) Etxeberria'ren arreba Benitak onela esan digu:

— Bera etzan guri esatera etorri; bañan emen beintzat onela zabaldu zan: Andoain'go Azpillaga baserriko mutil batek —gerran Franco'ren aldetik soldadu ibillitakoa bera—, arek ikusi zuala gure anaia Artxanda'n, baionetaz illa.

(5) Artxanda'ko burrukaz beste kontatera bat ere badegu. *Itxarkundia*'ko gudari izandako *Uxola*'k (Tolosa'ko Estanislao Urruzola) idatzia da, eta Donostia'ko *La Voz de España* egunkarian argitaratua. Onela dio:

«...*Itxarkundia*'koak Arratia guda-oiñetik Artxanda'ra eramán ginduztenean, artean emakume asko, esaten dan bezela, «piko eta pala» bikote ori astinduaz.

Mendi osoa igaro genuan Derio alderuntz, naiko itxu-mustuan, aurrerakada aundia egin zutelako frankotarrak, eta ez genekialako, naspill artan, noraiño iritxi ziran ere. Onegatixek gure zenbait lagun artu zizkiguten Derio'n, ta geok ere, ustegabeen, beren tankeen au-

rrean sartu giñan eta larritasun latzetan ibilli. Itzuli giñan atzeruntz, al genduan bezela, eta San Roke baseliazaren mendi-besoaren goikalde ta albo jarri giñan etsaiei erasotzeko asmoaz. Eta onela egin ere, mendiari su eman ziguten artean, eta illak eta zaurituak genitularik, bai guk eta gure alboetan zeuden beste euskal gudari batalloiek utzi bear izan genuan. Une larri artan, ke artean, uste gabean, amar metro goragoz azaldu zitzaizkiguten asaldariak, beren deadar ezagunak oiukaturik, bandera eskuetan zutela.

Jetxiera makatza egin genuan, erreka-zuloan zegoan tuneleraño. Au berealaxe igaro, eta berriro aldatz gora Artxanda'ko Kasinoa'ren inguruan giñan.

*Itxarkundia'*ko gure lagun ziran sailla batzuek, ostera, len egondako atzeragoko muñoan egindako guderretenetan jarri ziran. Gu, elkartzeko edo enlaze-lana genduanok, Aixerrota'ra joan giñan, bertan telefon-zentralilla ipintzeko, aurrean genituan mutillekin lotuera bat izateko, aginduak emateko garaiean.

Gau osoan jardun giñan posizioetara ariak eramaten, lurrari erantsita.

Aixerrota'n, esan bezela, ipiñi genduan zentralilla... Eta... lanerako gurdi eta tresnen artean gelditu zan ipiñita gure zentralilla.

Gau guzia jardun oietan ibilli ondoren, goiz-sentia zabaltzen asi zanean, zerbait janez atsedenaldi bat artzeko prestatzen asi gintzaizuen. Ez aldi luzerako. Gabean ia eten gabe trumoi luze bat balitza entzun izan genuen kañoien ots-parrastada, ugaritu egin zan egunaren zabaltzeaz. Gure gaiñetik obusen txistua entzuten genuan. Baiñan ez genuan entzun gure etxolatik barrena Aixerrota barruraño sartu zana, lertu zan arte. Muñotik-muñora, bertatik bertara erasotzeko, ipiñi zituzten mendi-kañoiek eta *artillería de montaña* aiek jaurtitzen zituzten dunbatekoak, irteerako egin soiñua baiñan azkarrago etortzen zan, ta onegatik lenago lertzen ziran, ateerako otsa entzun baiño...»

BILBAO

Andik iru edo lau bat ordura, Arenal'eko zubi-ertzean jarri giñan, ostera etsaiari aurka egiteko asmoz. Bañan ez genduan ortan lanik izan.

Asturianoak zubi aundi ura goizeko laurak aldean bota zuten anka z gora putzura.

Ni, ondoko etxe batean, ez dakit tabakalera zan, bañan sekulako tabako-pillak zeuden beren kajetan, lo seko nengoan. Izan ere, alako logalea neukan atzeratua.

Dinamita lertu zanean, ni, nengoan lekutik ez dakit zenbat bidean bota ninduan, nere oi eta guzi, egin zuan danbarrekoarekin. Inguru artako etxe-kristalak ederki apurtu zituan beintzat.

Arenal'eko zubi-ertzean ori bakarrik ikusi genduan.

Andik laister egunsentia asi zan, eta egun guziko jatekoak bereala eman zizkiguten.

Au izan zan gure azken eguna. Orduan zero bukatu ziran gerra irabazteko itxaropenak, eta oso zori txarrez gañer?

Iñork guri jaramon eta kasorik egin gabe, or jakin degu, besteren bidez, Pagasarri mendia artua zutela eta Basurto'ko kamioa atzeko alde-tik itxita zegoala. Eta, Santander aldera joate-rik etzegoala ikusirik, laister or goaz danok ba-naka-banaka Basurto'ra.

Guzia egia zan. Bereala jo degu, bidea idi-kitzeko asmoz, atakea, bañan alperrik. An etze-goan iñolaz ere pasatzerik, ordurako iru edo lau tankek kamio eta tren-bide danak oso ongi ar-turik baitzeuzkaten. Bi edo iru mutil il ziran, eta beste zortzi edo bederatzi zauritu ere bai. Eta ixil-ixilik ostera Basurto'ra.

Goizeko amarrak inguruan, gu orrela Ba-surto'ko kuartelen inguruan giñala, or azaldu zaizkigu etsaiaren enlaze batzuk, esanaz alegia obe gendukela berengana makurtu. Guk, berriz, artean ez giñala makurtuko eta abar.

Andik laister, ostera paper batekin etorri ziran, ongi letraz beteta gañera, danok ongi ar-tuak izango giñala esanaz, nun-da batenbatek es-ku mantxaturik etzuan.

Beintzat, guk alkarrekin sekulako ikamikak, eta azkenik burua makurtzea erabaki genduan, bañan Euzkadi'ko gobernua izaten zan lekuan makurtuko giñala.

Paper artan jartzen zana bi aldeetatik ontzat artuta, danok *Hotel Carlton*'era, geren burua makur-makur eginda. Sartu giñan, eta ni Pello Zestua'koarekin tokatu nintzan, Arangio'ko man-dazai jator arekin alegia.

Beintzat, jetxi gera biok zer ikusi beko bo-

degara, eta an bai guk bodega prisionero arrapatu genduala. Sekulako jatekoak eta edateko edaririk onenak zeuden alajañetan.

Pello orrek onela dit:

— Alkain, etsaiak ez dizkitek auek danak jan eta edan bear. Onenean, gaur azken eguna izango diagu, eta obe diagu askozaz ere naikoa jan eta edan eginda iltzea. Idiki zak onako txanpain au. Frantzi'ko onena dek. Nik kaja galleta bat idikiko diat. Auek ere frantzesak dituk.

Bereala ustu genduan botella; gero bestea, eta gero bestea, eta ez dakit zenbat. Urdai-azpikoak ere bazeuden ederrak, *serrano* alajañetan. Nik labana txorrotx-txorrotxa banuan, eta ura jatea, urdai-azpikoa galleta frantzesakin! Ontatik naikoa egin genduanean, *Hennesy* botella pattarra, eta ia bukatuta gelditu zan.

Arrapatu genduan melopearekin, Pello orrek bodegan bertan lo artu zuan; eta nik, eskalletan gora abiatu eta eskallera-buruan lo seko artu. Orrela aztu ziran aurreko egunetako tamaltasunak.

Alako batez, makillarekin zerbait joaz, etsaiaren bi soldaduk esnatu ninduten. Ni zutik, ez errez, bañan egoteko ainbat banintzan.

Bañan Pello, beko bodega-zulotik bi soldadu aiek atera bear izan zuten. Eta, biraoa esateko oso oitura txarra baitzuan, Jesus!, arek bota zituan errenkadak! Eskerrak bi soldadu aiek napparrak zirala eta Napparroa'n, zenbait tokitan eta garai batean beintzat, olakorik esateko oitura aundia zala. Bestela, biok bertan iltzen gaituzte.

Patiora atera eta armak utzi arazi dizkigute. Nik pistola ametralladora nuan, baita lau esku-bonba ere, tankeai tiratzeko. Bañan, tankeai tiratu bearrean, frantzes galleta eta edariai tira genien, ezpañak ederki igurtziaz. Ez ginduzten beintzat arrapatu egarriak eta goseak. Bañan geroztik bagenituan ederrak paseak.

Beste lagunen illaran jarri arazi gaituzte, eta *Hotel Carlton* ortatik kalerik-kale eskolapioetara eraman.

An, aurrenetik, gerok nagusi bagiña bezela jarri ginduzten. Etzan iñor kopeta beltzarekin, danok poz-pozik baizik. Bañan, laugarren egunerako, ederki aztu ziran gure pozak.

Lendabiziko egunetan, gerok jarri geren janaria eta abar. Baita batzuei irteera labur bat egiten utzi ere. Esan bezela, oso ondo. Eta nik beti, ondo dagoanari, nola bati ala besteari, ondo dagoala esaten dakit, nere buruak duan aibat jakinduriarekin alegia, geiago beste ezer gabe.

Bañan laugarrengo illuntze-ingurua allegatu da, eta danok kale erdira atera gaituzte. Patrikak miatu dizkigute, eta danok iru illaratan, isekaz, burlaka eta biraoka, Jesukristo Jerusalem'en ibilli zuten bezela.

Bazirudian, gerra zikin ura sortu genduanak gu giñala. Ai zeñen pozik egongo nintzan ni nere etxean, pake-pakean, nere aita eta senideekin!

Ni ez nintzan etxetik mugituko, gure etxera ate joka iñor etorri ez balitz. Amaika ate bazaran, jo eta barruan zeuden txori lumatxo bigun

askoak karioletan arrapatuak. Bañan gu ez ginduzten arrapatu.

Prisionero arrapatu baño len, or aurrean esan detan bezela, bagenduan paper bat onela esaten zuana: iñor eskurik mantxatu zuanik ez baldin bazan, beren aldetik oso ongi zainduak izango giñala. Laugarren egunetik asi giñan, aien zainketa zeñen ederra zan ikusten.

Bilbao'k orduan zuan kalerik sonatuena, *Gran Vía* zan, eta kale artan barrena *Teatro Arriaga*'ra ekarri eta sartu ginduzten. Bañan kale artan esan zizkigutenak, nik ez det uste iñun esan litezkenikan. Ango:

— ¡Hijo de puta! ¡Hijo de tal! ¡Hijo de no sé qué!

Eta, bitartean, guk ezeren errurik ez izan. Gu geren lekuetan paketsu geunden, erbi bat eta beste edozein egoten dan bezela, norbere kabietan. Iñor xaxaketa joan artean, erbia antxe egoten da pake-pakean. Bañan, etsaia joaten zaionean, arek ere irten egin bear bere kabitik.

Guri ere berdin-berdin gertatu zitzaigun. Etsaia ate joka etorri izan ez balitz, gu lasai-lasai geren etxe eta kabietan egongo giñan. Bañan etsaia gerra billa etorri baitzan, guk ere geren zainketa al genduan bezela egin bear izan genduan.

Gran Vía'n guri bota zizkiguten birao zatar aiek, bizirik naizen artean etzaizkit bein ere aztuko. Bañan orduko gora-bera guziak nik danak eta danai biotzez barkatzen dizkiet, seguru bainago, orduan birao aiek esaten jardundakoak,

gaur berak ederki asko damaturik daudela. Eta, ori jakiñik, neregatik dan-danak barkatuak dauzkate.

Sartu gaituzte bi milla inguru gudari *Teatro Arriaga* sonatuan. Danok manta bana bagenduan, an barruan lo egiteko naikoa.

Baita ere, sartzetakoan, bizkarrean zintzilik banituan botak, mendi-ibilketarako apropos egiñak. Bañan txapelgorri batek kendu egin zizkidan, eta espartin utsakin askoz ariñago gelditu nintzan.

Guri, butaka deritzaion exeri-alki ederra tokatu zitzaigun. Ura ikusirik, guretzat ain apain gordea zegoala alegia, or jarri gera aurrenetik poz-pozik, alkarri onela esanaz:

— Motellak, kalean iseka eta burla, birao zakar eta abar izan dizkiagu; bañan orain, beintzat, gutxienez zine onen bat ikusteko ongi gaxiok.

Orrelako zerbait izango ote zan ustetan geunden. Bai zera!

Gaua al genduan bezela igaro genduan; eta ez gero uste, naiz exeri-alki ederra eduki, bat ez dala nekatzen, ez. Gizonak eta edozeñiek askoz ere ongiago lo egingo du, naiz lur gañean izan, bere irudi guzia etzanik duala. Eta neri zer ardura dit, naiz exeri-alki ona eta apaña izan, nere gorputza nekaldian arkitzen bada?

Gu, iru egun madarikatu aietan, orrelaxe egon giñan, bada, nekaldian eta gurutzean ia-ia jarrita. Gañera, iru egun aiek, ezeren mokadu ez gozo eta ez zabur gabe igaro genituan.

Orduan, egia esan, nere lagun Etxeberria'k, gerezi-zugaitzetik jetxi nintzanean esandako gauza batez gogoratzen nintzan:

— Bilbao galtzen bada, ni betiko galdua izango nauk, Iñaki. Eta i ere berdintsu.

Zeñen arrazoi betea eman zidan nere lagun jator arek. Zenbat eta zenbat gelditzen geran mundu ontan, gerok nai degun ura iritxi eziñik; eta, irixten ez gerala ikusirik, zeñen nairgabe aundia izaten degun geren biotzetan!

Neri ere, *Teatro Arriaga* artan, berdintsu etortzen zitzaidan buruzbidea, nere lagun Etxeberria'rentzat gogoraturik eta onela esanaz:

— Arek ez dik geiago sufrituko zero goitik. Eta ni emen orain, lenaz gañera berriro sufritzen, mundu txoro ontan.

Allegatu da irugarren eguna, eta artean ura bakarrik iturrian eta sabelean.

Nere lagun Berakoetxea eta ni atera gera biok leiora, badaezpada ere, kalean zer ikusten genduan; eta, alako batez, or datozte Atxuri'tik gure aldera kantatzen soldadu batzuk.

Nik, euskaldunak zirala ikusirik, deadar aundi batekin or eskatu diet ogi-koxkor bat gu geunden leiora botatzeko. Baita batek, bere motxillatik atera eta bota ere.

Bañan gutxienez izango zituan illabete-pare bat. Arria bezin gogorra zegoan. Ala ere, Berakoetxea eta nik gaur baño agin-ortzak obeak genituan orduan biok ere. Txandaka-txandaka ur edate saioak egiñez, ederki apurtu genduan ogi-

-koxkor ura. Nik uste detanez, orduan txuleta-
-ezurra ere txikituko genduan.

Motellak, goseak bere lanak badizkik. Pa-
kea eta gerra, biak ekartzen ditu. Bi aldetara
begiraturik, oso desberdiña da. Batetik tamal-
garria benetan, eta bestetik oso pozgarria, ba-
ñan zer jateko baldin bada. Orduan mundu one-
tan gauzarik aundiena da gosea; bañan askotan
guk izaten deguna da ezin ase.

Iritxi da irugarrengo illuntze-ingurua, eta
danok Atxuri'ko kale aldera deitu eta kale orren
aldapara iru illaratan jarrita eramán gaituzte.
An zeuden kamioiak italianoak ziran. Aietan
sartu arazi gaituzte, eta or goaz Urkiola'n ba-
rrena Bitori aldera.

IRUÑA

Bitori'ra allegatu eta emen bai alaitsu eta maitetsu agurtu ginduztela, emakumeak batez ere. Dato kale eta abarretan barrena jira-biraka erabilli ginduzten, eta, kuarteleraño bitartean, naiko ogi eta txorizo eta abar jan genduan kale-bideetan, emakumeak geren patriketan berak sartuta.

Ni, beintzat, arrituta gelditu nintzan, eta bertatik milla esker ugariak ematen dizkiet Gastiez'ko emakume guziaz. Zorionak!

Kuartel ontan apari ederra egiñik, andik laister Bitori'ko tren artze lekura eraman gaituzte. Emen bagoi aundi oietan sartu arazi ginduzten, eta ni Irurzun'en esnatu nintzan.

Irurzun zala ikusirik, nere lagun batzuei esan diet, eta Pelix Ormazabal Ernani'koak onela dit:

— I, Iñaki: emengo berri ez al dakik, Bizkai'ko mendietan bezela?

— Asko etzekiat, Pelix; bañan emen ere allegatu izan nauk. Aralar'ko mendi ortan billatuko diagu Galartxei artzaia, eta arek norabait zuzenbidean jarriko gatzik.

— Orduan goazemak bagoi zar ontatik. Emen etzegok orrela egoterik. Gutxienez milla zorri bazeudek nere gorputzean. Au azkenekoa dek, Iñaki.

Ala, guardiazibil bana zan bagoi bakoitzean zainketarako, eta euria barra-barra ari zuan. Alaz guziaz ere, guardiari baimena eskaturik, iturrira ur edate aitzakiz irten gera, alde egiteko asmoz.

Edan degu naiko ura, jarri gera eguraldiari begira, eta bai ibilketari ere. Orrela apur bat egonik, lenaz gañera or asten du sekulako zaparrada. Jo du trenak bere irteerako txistua, gu korrika ostera geren bagoiera, eta guardia seko lo zegoan.

Arengatik joan zitekean lasai asko Aralar'ko San Migel ermitaraño zalantzarik gabe. Bañan gelditu bear izan genduan, geren zorri eta guzi ixil-ixilik, gorputzari azka egiñaz.

Egunsentia zan, Euskalerraren erdi-erdian egiña dagoan Iruña sonatura gu allegatu giñanean, eta ziudadelan lengo kuartel zarretan jarri ginduzten, ijito bagiña antzera.

Lenago aurretik moroak egonak ziran, eta, bagoietan zorriz bete bagiñan, an etziran urritu, ez.

Jaten etzegoan aitzakirik: naikoa eta txukun. Bat bezela bestea esatea pozgarri det beti nik,

eta ogi eta jatekoarekin oso pozik egon giñan kuartel zar aietan.

Etorri da bigarren eguna, eta or esan digu te, arratsaldetik asita familiko bixitak izango genituala. Gure poza! Bai egia izaki ere. Uste detanez, arratsaldeko iruretatik lauretara izaten zan ordua. Egunero ordubete, beintzat.

Ordua iritxi zanean, gu an geunden katua arratoiaren zai egoten dan bezela; eta, ango sarrerako ate aundia zabaldurik, asi da jendea.

Alako batez, nere oso ezagun bat or sartu da, bere gisa izugarrizko erritaldia egiñaz. Onela esaten zuan:

— Atso *cochina* zerria! Neri orrek esan *Hable V. en cristiano!* Berak bai ote daki zer esan nai duan itz orrek?

Orrela entzunik, ez nuan ausardirik izan bereala kasorik egiteko; eta berak ere ez ginduan lenengotik ezagutu, oso arpegi bizartsuz arkitzen baigiñan.

Bañan nik «Kaixo, tokaio!» esan nionean, bereala onela dit:

— I Alkain; i Iñaki aiz!

— Bai, motell! Len ala ninduan, eta orain ere alaxe, eta gañera nere burua lengo lepotik detala.

— Iñaki, eta gure anaia nun dek?

— Motell, ondo-ezik uan atzo. Bañan emen dek eta bereala arkituko diagu.

Baita arkitu ere. Aien bien poza beren agurketan!

Nere lagun Berakoetxea'k letra batzuk idatzi zituan, familiak gure berri jakitearren, bizirik gïñala alegia.

Ezagun orrek bere gerriko beltzaren tartean sartu zuan eskutitz ori badaezpada ere, eta Plazaola'ko trenera.

Allegatu da bere erri Andoain'era, etxean artu du bizikleta, eta or dioja Urnieta'ra.

Gure baserri-bidean, nere aita ur-bideak atxurrarekin garbitzen ari zan, eta berarekin topo egin du. Nere aita zanak, pauso bizian bere aldera zetorrela ikusirik, onela dio :

— Arraioa, Iñazio! Nik baño biguñagoak dauzkak oñak eta anak. Nik ere naiago nitek, orrela baneuzka.

Eta Iñazio orrek bereala dio:

— Zu, Pernando: nik oñak eta anak berenez ez ditut pizkor oietakoak; bañan gaur zure seme Iñaki orrek mugitu arazi dizkit ederki asko alajañetan. Zuregana kartero bialdu nau Iruña'tik. Nere anaia-eta batean daude ziudadelako kuartel zarretan.

— Motell, egon adi ixilik, neri orrelako txorakeririk esan gabe. Ni jakiñik negok, beste bere lagun aundi batekin, Artxanda mendian biak il zirala eta.

— Bai, Pernando. Nik ere ala entzun nuan. Bañan gaur berak ezagutu eta berak sorbaldatik eldu dit aurrena kuartel oien ate-sarreran. Gerriko beltz onen tartean ementxe dakarkit bera eta bere beste bi erri ontako laguneren kar-

ta. Bañan goazen emendik etxe barrura, iñork ikusi gabe.

Nere aitak, eman zion pozarekin, eskuan zuan atxurra ondoko sagastira arrika tira omen zuan.

Gero, noski, gure karteroak, andik urrengo egun batzutara ostera Iruña'ra bere anaia agurtzera joan zanean, gure etxeko poza esanez jardun zitzaigun. Etzan arritzekoa izango, illa nintzala entzun eta gero, bizirik agertuta.

Mundu onetan amarretatik zortzitan onelaxe erabiltzen da gezurra, eta gezurrak sekulan ere gauza onik ez.

Gizon oni orain ere, ikusten detan guzietan, nere karteroa deitzen diot, eta gañera poz-pozik txapela erantzi. Onezkero berreun bat baxo-erdi eman dizkiot, eta emango dizkiot gañera bizirik geran artean, era ontako mesede anaikorrak diruarekin pagatzen ez diralako. Gora gure karteroa!

Urrengo egunean, ordu berean, an genituan geren familiak maitasunez besarkatzera. Egungoangarririk asko pasa baditut ere, uraxe bai detala biotzean maitasunez gelditua. Eskerrak nere aita eta senideai. Ordu estuetan ezagutzen du batek, egiazko laguntzalleak zein dituan.

Iruña'n ontaz aurrera, naiko ongi egon giñan.

An geundela, egun batez or joan zaigu jaun eskertsu bat, gizonak edozein tokitan bear duan bezela, bere agerpena eta bixita egitera.

Jaun ori falanjista zan, eta, beste asko bezela, gure Urnieta'ko errian ongi-ongi zaindu genduan gerra zatar ura asi zanean; eta guk egindako mesedearen ordainketak egitera etorri zitzaigun Iruña'ra, eta bai ere ongi asko ordaindu berak guri zor ziguna, txerrimoniak ordaintan izaten diran bezelaxe.

Auek danakin esan nai detana, auxe da: gizon bat eskertsua ez bada, arekin ez dago iñora joaterik, ezta ere gizatasun-onerako ezer egiterik.

Neretzat, gizona ez du ez jantzi eder eta ez koloreak egiten. Nai duanak nai duan bezela bere iritziak eta ideak izan ditzala; bañan izan dedilla beti biotz onekoa eta zabalekoa. Ez mingarrikoa.

Onela, mundu onetan danok aurrera joango giñake. Bestela, oso zail ikusten det aurrerapena.

Zuek obeto ikusten badezute, dakizuten aibat nik bezelaxe idatzi, eta ikusiko degu zeñek luzarora arrazoi duan.

BRUNETE

Iruña'tik San Pedro de Cardaña'ra eramán gaituzte. Burgos'ko probintzian arkitzen da erri ori. Erri ontan, *batallón de trabajadores* alkar-ketak egiten ziran. Gu irugarrenak izan giñan, an formatuak.

Lau egunean uste det an egon giñala; eta nai-koa, ala Jainkoa! Iruña'n zorri asko bazegoan, emen etzan gutxiago. Jesus, Maria eta Jose! Aiek ziran egiazko trimotorrak!

Santiago bezperan, andik Madrid'ko frentera irten giñan, eta Santiago egunean Navalcarnero errira allegatu, geren kasko motzarekin.

Gure buruetan etzegoan bildurrik zorriak kozka egiteko. Etzuten buruan zorri-arraultzarik; guziak erropa tartean uzten zituzten.

Navalcarnero'n ia illunbistan artu ginduzten. Emen ere kamioi italianoak ziran. Artu eta Sevilla la Nueva aldera. Erri au Brunete baño lenago dago, eta mundu ontan diran tresnik txarrenak antxe artu genituan: pikatxoia eta pala.

Bizkaia'n ez genduan besterik asko ikusten; bañan Brunete inguran ere, gerra zeñen paltsoa dan, lenaz gañera ikasten jarraitu genduan. Gerak lagunik ez duala esan nai det; dan-danak alkarrekin etsai biurtzen dirala.

Arritzekoa zan ongi-etorri ura guri egitea; bañan, badaezpada ere, lengo gure lagun uste-koak ametrallatzen asi zitzaizkigun, eta ildako batzuk eta zauritu geiago egin zizkiguten. Orre-la asiera eman genduan *batallón de trabajadores*'etan. Ori ere ikusi egin bear.

Illunarekin batera, len esandako Brunete erri ortara eraman gaituzte. Emen, egun aietan, izugarrizko borroka-aldia bukatua zan. Nun-nai bazegoan ildakoa, eta ura usai eta kiratsa botatzen zuten! Ala, beintzat, gaua lur-zuloak egiten igaro degu, eta egunsentian frente ingurutik atzeratu giñan.

Sakon batera sartu gaituzte, eta, egonaldi bat egin eta gero, lata bana eman digute, bi sardin izaten dituan oietakoa, bañan, ozpiñetakoak. Baita ere txorizo-mutur bana eta bollo bana, zuria bai bañan bai gogorra ere. Auek danak egun guzirako; eta ez ardorik eta ez urik.

Au izango bagenduan, ia itoan geundela ekartzen zuten, eta orduan ongi neurtua. Eta an ura edatea ere pekatua. Neri, beintzat, nere ortz-agin ederrak laister ondatzen asi zitzaizkidan ango putzuetako urarekin.

Ozkia ematen duten urak badira batzuk. Bañan alako egarriarekin edozein gauza edaten da.

An etzegoan «Amatxo, au ez det nai» esaterik.

Olako lekutan ikasten da bizitzen. Askok eta askok egon bear luteke an, gaurko egunean ere. Ez litzake orrenbeste alkar ezin ikusirik izango. Alkarri lagun egiteko ez dago leku oberik. Pikatxoi eta palak arroena ere apaltzen dute, eta ortatik bada ugari gure egunotan. Gu, beintzat, arro bagiñan ere, ederki asko makurtu zitzaigun sorbalda eta bizkarra.

Osasuntsu geundenak iraun genduan. Bañan osasuntsu etzegoana, an gelditu zan betiko. Amaika odol-putzu ikusi genduan. Naiz ez-jakin eta naiz jakintsu, danak berdin iltzen ziran.

Janari oiek eguzki galdatan arturik, lo-aldi bat egiteko astirik gabe, osterara or eraman gaituzte ildako gorputzak obiratzerara.

Jesukristok gurutze gogorra izan bazuan ere, gure ordukoa ere berdintsua izango zan, bat iltzea xamurragoa izango dalako, nere ustez, bost edo sei gorputz lurperatzea baño. An nunbait usairik etzeukana; bañan usai zeriona bazan, arek ematen zuan lana!

Lendabiziko eguna orrela igarorik, etorri zaiagu osterara illunabarra; eta, jakiña, ura ere txarra. Bi-bitara jarri arazten ginduzten zulo egiten, eta, batek pikatxoiarekin lurra urratu eta arrotu bitartean, besteak lo-kuluxka bat egiten zuan, denbora bazuan. Azkenerako an komeriak: bi tresna oiekin ari giñala ere, lo-kuluxka ori egiten genduala uste det. Nik, beintzat, bai.

Nolabait igaro da gaua eta etorri da egun-zabalketa. Aurreko egunean bezela, len esandako janari berak eman dizkigute; eta zer gertatuko eta ostera gogortxoena berezi, eta, zertorren beroarekin, zulo egitera bialdu.

Nora eramango eta *la avanzadilla* deritzaionera. An bai ikusi genituala gorriak, beltzak, zurriak, urdiñak eta beste kolore guziak. Bañan guretzat danak berdiñak.

Gazte, auek danak ikusita nago, eta oraindik batzuk naspilketa orren aldekoak. Ez berak, ni bezela ibilli eta nik bezela sufritu izan balute.

Bigarren eguneko eguerdi-aldea, ura bai izan zala, gu ogei ta amar lagunentzat, gurutze santua! Eguzki galdatan lur-zulo oiek egiten ari giñala, or etorri dira bi tanke. Rusoak omen ziran. Eta komeri polita ikusi nuan, ango leku ura zaintzen zeuden soldadu aiekin. Beren us-tez ain iaioak ziranak, gure antzekoak gertatu; eta, Bizkaia'n guk egiten genduan bezela, aiek ere atzera egin.

Tanke ruso aiek beren jira-bira egin zuten gure gañetik pasata. Gu beren aurkalaria ez giñala ikusirik, guri etziguten jaramonik egin. Bañan iges abiatu ziran guziaz, nik ez dakit zenbat bidean segitu zieten. Gu, ordea, geren lur-zuloetan pake-pakean utzi ginduzten, naiz gu beren aurka lanean ari.

Onela, tanke oiek beren lekutara alde egin zutenean, ostera or etorri zaizkigu gure zaindaria, otsoak baño ere amorratuago, lan egin araz-

tera guri. Batzuk izan ziran bizkarreko ederrak artuak, bañan neri auxe etorri zitzaidan burura:

— Oraindaño, ausardi garbia jarri detan leku guzietan, garaile atera izan nauk. Eta orain, ilko banaute ere, ala jarri bear diat.

Danok gose-egarri, ia-ia itoan geunden, eta pakea jartzeko ara zer egin nuan. Zulotik irten eta an jarri naiz, zulotik ateratako lur gañean etzanda. Eskuetan lur-sokor oietako bat artu nuan, eta or asi naiz, ura baleuka bezela, mingañarekin milixka. Teniente bat etorri eta onela dit:

— *¿Qué haces ahí, tumbado de esa manera?*

Eta bereala erantzun nion:

— *Perdone, mi teniente; pero no hay nadie que aguante esto, aunque Vd. me mate.*

Orduan, ongi ulerturik, onela esan zidan:

— *Veo que tú te comportas bien. Pero quiero que te levantes para que te dé una orden.*

Ori entzunik, lur-gain artatik altxa nintzan, eta lagun bat artzeko eta an zegoan barrika kokor batekin ur billa joateko esan zidan.

Ala, beste bat eta ni ur billa joan giñan, gutxienean bi kilometro inguruan. Antxe bazegoan moro zar eta gazte, gure antzera beren egarria kentzeko ura edaten. Gu, geren barrika beterik eta geren jan-ontzietatik naikoa edanik, barrika ori bizkarrean txandaka aldaturik, noizbait geren lagunetara allegatu gera.

Danak zerbait edan zuten, bañan ez guk aña. Onek auxe esan nai du erderaz: *El que reparte y bien reparte, se queda con la mejor parte.*

Igaro ditugu bi egun oiek nolabait ere. Gu beintzat bizirik, bañan eriotza ber-bertan ikusirik.

Etorri da irugarren eguna, gau guzia pika-txoi eta palarekin lur-zulo egiten jardunda. Zugaitz-makal tarte batean, egunez egin genduan geren lo egitekoa, bañan oso gaizki: mantarekin tapatuta, naiz lur gañean egon, bero; eta, manta kenduta, euliak jan bear. Eta bueltaka ezker eta eskubi eta zear.

Era orretan, illabete bat igaro genduan, gutxi gora-bera.

Aurrenetik, etziguten uzten mats-mordo bat ere artzen. Lapurtu egin bear izaten genduan. Naiz ez eldua egon, arekin egiten genduan mats-ardo edo mostoa, poz-pozik edaten genduan. Edari oni eskerrak!

Aitari ara zer bi bertso bialdu nizkion etxera, neukan egarriarekin:

Aita, au degu bada
emandako zigor,
naikua janda ez gabiltz
gorputzetik gogor.
Sabeletik ustiak,
eztarritik legor,
emen baño obeto
bizi liteke or,
bañan egon bearra
daukagu derrigor.

Emen gabiltza bada
jira ta biraka,
ibilli nai degu ta
ezin altxa anka.
Emango baluteke
emendik arrika,
orretara egingo
genduke korrika;
bazpa prepara zazu
sagardo-barrika.

Bi bertso auk allegatu ziran aitaren eskue-
tara; bañan gero beste bi bialdu nizkionak, ez.

Urrena, Majadahonda eta Las Rozas erri-in-
guruetan izan zan gure *batallón de trabajadores'*-
ko ibilketa.

Matsak eldu ziranean, leku guzietan denbo-
rarekin konfiantza artzen baita ete berez ona
dana ezagutzen baita, andik aurrera askoz ere
obeto ibilli giñan. Naiz matsik ez artzeko esan,
artu egiten genduan, eta orri eskerrak.

Kapitana, gerra artan bertan zauritua zan;
eta, egun batez, iru abioi gure aldera zetozen,
eta kapitanak, ori ikusirik, onela dio:

— *¡Cuerpo a tierra!*

Nik, gure aldekoak zirala ikusirik, onela
diot:

— *Mi capitán, son nuestros.*

Eta bereala erantzuna:

— *Oye, Ignacio: de ahí arriba no te fíes ni de una estrella. Por esa confianza, tengo la pierna fastidiada para toda la vida.*

Kapitan orrek gauza asko eta asko esan nai zituan. Bat beintzat auxe: erdi eroren bat zu baño goragotik baldin badabil, kankakoren bat bean dabillanak lenago artuko duala, goitik dabillanak baño. Geroztik, neronek ere askotan ikusi det ori. Ai zer arrazoi sakona eman zidan kapitan orrek! Estremeñoa zala uste det. Bañan berdin zait, Rusia'koa baldin bazan ere. Neri ongi erakutsi zidan beintzat, eta ondo erakutsia beti eta beti ongari izaten da gizonarentzat.

Brunete, Majadahonda eta Las Rozas inguruetan kunplitu genduan eman ziguten zigorra. Lau illabete t'erdi igaro genituan beste amaika lagunek eta nik. Bi nere erritarrak ziran, eta besteak gure erri-ingurukoak.

Eta, askatasuna emanik, Burgos'ko *Caja de Reclutas*'era bialdu ginduzten.

BURGOS

Leganés'ko errian, Burgos'era etortzeko tren artu genduan, eta *lista de embarque* deritzana Errenteri'ko batek zuan.

Burgos'era allegatu giñanean, Ernani'ko Felix Ormazabal eta ni, biok aurren esnatu giñan, estaziora allegatu ordurako. Beste guziak lotan zeuden, eta Felix orrek onela dit:

— Aizak, Iñaki: guk ere lo-papera egin bear diagu; eta, trena abiatzen danean, andik laister lagunai deika asiko gaituk, Burgos pasa degula esanaz. Orduan ikusiko dek zer parrak egingo ditugun.

Gure asmoa ala izanik, etzitzaigun guk nai bezela irten. *Lista de embarque* zuana esnatu zan, eta danok jeiki eta altxa egin bear izan genduan, *Caja de reclutas*'era joateko.

Gu bion urrun-gaitza, *nostalgia* erderaz, erri-raño eta etxeraño etortzea zan, naiz ordu baterako bakarrik izan.

Onela, beintzat, egin degu etxe ortan agerketa. Nere lagunik geienak bazuten zerbaiten ofizioa. Ni bakarrik nintzan baserri utsetik bizi nintzana, eta bildurra nuan, baserritarra nintzala esanda, ostera fusilla artuta frentera joan bear-ko ote nuan.

Auxe zan nik neukan kezka guzia, eta arazer egin nuan:

Etxe oietan, eta beste askotan, jendeari zuzenbideak emateko erakus-zale eta ordenantzak izaten dira.

An ere bazegoan atezai bat; eta ni, ausardi guziarekin, arengana joan nintzan, onela galde-tuaz:

Alegia, *batallón de trabajadores*'tik etorriak giñala; ni beintzat gerrarekin eta tiroakin asper-turik nengoala oso; ez neukala gogorik aien otsik entzuteko ere, eta ea orri alde egiteko ez al ze-goan ezer egiterik.

Orduan, berak galdera auek egin zizkidan: ea txofer, mekaniko, idazten, arotzerian, karro-zero eta abar ba ote nekian.

Nik, euskeraz idazten zerbait banekiala, bañan erderaz ez; eta beste oietan ere ez.

Orrela ari giñala, alako batez or galdetu dit ea iltze sartzen ez al nekian batere.

Orduan bai pozik erantzun niola, onela esanaz: erdi pelotari nintzala, eta iltzea sartzen jo-katuko niola, iñor España'n bazan.

Ori entzunik, onela dit berak:

— *Entonces di, al hacer la ficha, que eres carrozero profesional, y te destinarán al automovilismo.*

Ura nere poza! Nere erriko bi lagunai esan diet, eta irurok karrozero esatekotan gelditu gihan.

Ala, beintzat, aiek biak ni baño lenago deitu zituzten ofizinara; eta ni, aiek tallatu eta abar egin eta gero.

Orrela, aiek eskalleretan bera eta ni beste birekin gora, ofizina ortara. Alkarrekin topo eginik, zer modutan antolatu ziran galdetu nien, eta or erantzun zidaten:

— Motell, gu ez gaituk atrebitu.

— Etzeratela atrebitu? Lenago ere kobardeak ziñaten, eta orain ere lengo lepotik burua. Pentsatzen nian, bai, zer egingo zenduten. On-do zegok.

Sartu naiz ofizinara, eta an zeuden mediku, praktikante, bi ofizinsta eta teniente koronel bat, bere bibote aundiarekin.

Aurrena, medikuak tallatu egin ninduan: 1,75 eman nuan. Gero, mediku orri, anka bat motzagoa nuala esan nion.

Pix-oialetan seaskatik salatu omen nintzan. Ala esaten zidan nere aita zanak. Eta belauna estrokatu eta zearo gaiztotu.

Orduan, San Inazio'ko klinikara operatzera, eta egun berean ostera etxera. Bañan ez omen nuan batere amatxoren bularrrik edaten.

Andik amabost egunera, osterera operatu ninduan medikuarengana, eta onek onela esaten omen zien:

— Aur onekin ez daukazu ezer egiterik, be-launeko ezur bat usteltzen ari zaio eta.

Ala, aita ta ama, negar samíñez, osterera tren artzera estaziora. Tren ori *mixto* deitzen zitzaiena omen zan; eta tren ortan, etxe aldera gatzela, ama zanak artean ez etsitzen.

Bularra emateko asmoz or atera eta eskeintzen dit. Ni orduan txuka-txuka edaten asi eta gaur arte. Ez nintzan bitxo makala izango arraiotan.

Azi nintzanean, neke izaten nuan. Bañan anka ontatik ez det sekulan ezeren okerrik eta miñik nabaitu, eta besteak baño indar geiago du.

Donosti'ko mediku ura ederki zebillen nerekin. Dan-dana beste aldera irten zitzaion giza-gajoari.

Bañan, Burgos'ko mediku jaun arek esan zidanez, zentimetro bat motzago gelditua det. Berak ala zuala esan zidan, eta gero:

— *Total, un centímetro no es nada. Util.*

Nere malezi guziak ibilli ondoren, danak alperrik izan ziran eta teniente koronelaren mai-burura inguratu bear izan nuan, fitxajea egi-tera.

Galdetu zidan:

— *¿Qué oficio tiene Vd.?*

— *Carrocero.*

— *¿Desde cuándo?*

— *Desde los quince años.*

— *Pues al automovilismo.*

Nere poza orduan! Bañan goitik beera jetxi naiz, eta ordenantzak bereala galde, ea zer eta nola antolatu nintzan.

Nerea zan bezela esan nion, eta nere bi lagunak paltsikeria egin zidatela.

Orduan berak onela esan zidan:

— *Pues, chico, te va a dar pena; pero tus amigos han sido destinados a la artillería pesada de San Sebastián, y se han ido corriendo a coger el tren.*

— *¡Qué le vamos a hacer! Me da pena, pero yo he cumplido mi palabra.*

Ala, beintzat, gu iru lagun *Garaje Chevrolet*'era eguerdiko amabietarako, eta emendik *Arlanzón* errira.

Erri au, Burgos'tik emezortzi kilometrora arkitzen da. Emen, automobilismoak bear dituan era guzietako jendeak zeuden; eta emendik, bear zan lekura irteten ziran.

Allegatu eta bereala, aurrena bazkaria eman ziguten.

Bañan bazkaldu eta laister, ostera, len aspertuak ez bagiña bezela, pikatxoia eta pala, alajañetan. Ura gure amorrua!

Kuarteleko goiko aldean erriko eskolak zeuden, eta arako kamioa egiten ari ziran danak. Gu ere, jakiña, bereala aiekin batera.

Iru giñan egun artan alkarrekin joan giñanak: Ernani'ko Felix Ormazabal, Errenteri'ko

bat, une ontan ez naiz beraren izen eta abizenaz gogoratzen, eta ni. Felix orrek esan zituanak!

— Ostera guri pikatxoia eta pala! Naiago nian Donosti'ra bakarrik alde egin banu. Andik Frantzi'ra iges egingo nian, eta ni ez nitxioken geiago iñork ikusiko.

Nik esaten nion:

— Motell, Felix! Auek baño amaika egun txarrago igaro dizkiagu; eta orain, askatasuna artu ondoren, pikatxoiari ere obeto artuko zioagu neurria. Poliki jarrai dezagun zerbait egiten. Biderik onena nik orrela ikusten diat. Frantzia'n ere zakurrak ankutsik ibiltzen dirala bazekiat, eta, onenean, an emen baño okerrago artzea gerta litekek. Oraingo, beintzat, emengoa ikusia zegok, eta jo zagan lanean.

Felix orrek, berez biotz zabalekoa izanik, ongi artu zidan dana.

Ala, jo eta ke asi gera, eta an buru egiten zuana, injenieroetakoa zan; militarra. Gugana inguratu eta neri, arri jotzeko mallua artu eta arri jotzen asteko esan zidan.

Jakiña, asi egin bear. Bañan neronek nere buruari neurria arturik asi nintzan.

Jaun ori atzera eta aurrera ibiltzen zan, eta, bera nere ingurutik igarotzen zanean, berdin-berdin arria jotzen nuan.

Alako batez, onela galde egiten dit:

— *¿De dónde eres?*

— *De Urnieta.*

— *¿Dónde está eso?*

— *En Guipúzcoa, a doce kilómetros de San Sebastián, en el circuito de Lasarte.*

— *He observado que, cuando me alejo, sigues trabajando; y que, cuando me acerco, igual te paras. Así tiene que ser el trabajador. Te felicito.*

Orrela igaro zan arratsalde ura. Nik, berriz, onela esaten nion nere buruari:

— Arri jotzen jarri bainaute, gero ere arri jotzeak izango dira neretzat, eta jarrai dezadan jotzen.

Etorri da urrengo eguna. Berriz ere ni arri jotzen arrapatu nau buru egiten zuan orrek, eta onela dit:

— *He venido el último a propósito y sólo tú trabajando.*

Besteai errita-saio bat egiten jardun zan, bañan alper-alperrik.

Onek esan nai du, alperrak ez dakiala lanean, eztenkadarik gabe. Eta gaur ontatik geiago gaudela uste det, orduan baño ere.

Artean etziran bi ordu izango lanean asiak giñala, eta buru egiten zuan orrek, ostera inguratu eta onela dit:

— *Veo que sabes picar la piedra. También conocerás el oficio de cantero...*

— *Lo conozco algo, porque en el caserío solía estar de peón de los canteros.*

— *Pues me basta. Mira aquella curva. No es cerrada, pero tiene bastante desnivel y necesita buen firme. Escoge los compañeros, y esta misma tarde a empezar.*

— *Y ¿el material necesario?*

— *Estudia lo que haga falta y a Burgos a por ello. En la oficina te darán el vale.*

Ala, berak agindu bezela, alkarrekin aruntz joatekoak artu ditut: Felix Ormazabal eta Erren-teri'ko beste ura. Aien poza orduan!

Artu ditugu berak eskatzen zituan neurketak, atera degu ofizinatik *vale* ura, sartu gera kamioi batean eta Burgos'era, zura, ol eta tabloi onenak zeuden almazenera. Ai zer tabloiak zeuden antxe!

Guk esan genien, etzala bearrezkoa lenbiziko mallako tabloia izatea; bañan ango buru zegoanak onela dio:

Fusil berriarekin askoz ere obeto tiratzen zala tiroa; eta guk ere, tabloi berriakin obeto egingo genduala orma eta pareta.

Ala, beintzat, leporaño kargatu eta geren kurba artara.

Bereala, ustu eta kajadera egitera; eta kamioia, porlan, arri, arri txintzar eta abar, bear ziran danen billa.

Arratsalde artan gure lenbiziko lanak oiek izan ziran.

Etorri da urrengo egunsentia. Guk ez geneukan korneta bearrik oietik jeikitzeke. Poz-pozik geunden geren lanari jarraipena emateko. Baita eman ere eguna zabal ordurako.

Nagusia etortzerako, kajadera ori oso aurre-ratua geneukan, eta, etorri zanean, onela dit:

— *A eso se le dice orientar bien el trabajo. Os felicito. Y decid si os hace falta más gente.*

Bañan ez genduan iñor geiago bear izan. Gu irurok bakarrik naikoak izan giñan, andik aurrerakoa egiteko.

Ortxe amaikak inguru zirala, kajadera ori bukatzen ari giñala, or datorkigu nagusi ori poz-pozik, ogi, ardo, gazta eta abar besapean dituala, onela esanaz:

— *Esto es trabajar, esto.*

Ala, beintzat, guk orma eta pareta bi egunean egin genduan. Nagusi arek amaiketako eta arratsaldeko ederra ematen zigun, eta kaixo, motell!

Irugarren egunean, nere arreba Xole joan zitzaidan, eta agiñeko miñez arkitzen nintzan. Biok alkar besarkaturik, egon-aldi bat egin genduan nagusia eta iruron artean.

Nagusiari, agiñeko miñez arkitzen nintzala esan eta bereala eman zidan baimena edo *volante* bat, Burgos'era joan eta agin ori ateratzeko.

Ala, arreba eta biok joan eta atera nuan agin ori.

Nere lenbiziko indizioa arratsalde artan izan nuan. Bitartean, nola edo ala alde egin nien indizio guziaz. Ortan oso bildurtia nintzan. Ez dakit zergatik, bañan ala nintzan.

Agiañ aterata, zinera joan giñan. Gero, apaldu eta lotara, urrengo amarrak arte.

Amabietan, *Garaje Chevrolet*'en geneukan automobilla, ostera Arlanzón'era joateko; eta alaxe joan giñan.

Nere arrebak bildur bakar bat zuan nerekin: nola arraio esan ote nuan karrozero nintzala. Onekin, iru eguneko kezka izan zuan. Azkenean amorrazi zidan eta onela esan nion:

— Neska, neska! Iru egun auetan ixildu gabe ari aiz, beti ipui eta kontu orrekin. Ni lendabiziko etxeratzen naizenean, ikusiko den nola automobillarekin joango naizen.

Eta esan eta gero ala izan. Andik laister, Salamanca'n ikasi nuan txofer; eta, jakiña, orduan etzan arritzekoa Donosti'ra joan-aldiren bat gertatzea, eta bai ala gertatu ere.

Gure etxean egun artan bazirudian inpernutik zerura sartu giñala danok. Aita zanari, bere pozarekin, negar-malkoak irten zitzaizkion. Eta arrebai zer esanik ez.

Onela da gure izakera: txarraren ondorenean, geienean ona. Pozak eta negarrak igarotzeko jaiok izaki nunbait.

MEDINA DE RIOSECO

Esan bezela, Arlanzón'dik Salamanca'ra joan giñan, eta emen ia lau illabete egin nituan nik, txofer ederki ikasirik.

Salamanca'tik Valladolid'era etorri giñan. Emen illabete eta geixeago egiñik, Medina de Río seco deritzaion errira. Valladolid'tik berrogei ta lau kilometrora dago.

Emen alkarteak eta konpañiak osatzen ziran, gero kamioiak artu eta gerra-lekuetara joateko, soldaduak batetik bestera bear ziran tokietara erabiltzera, eta janariak ere bai.

Medina de Río seco erri ontan bi egun nera-mazkiala, bigarren illunabarrean, obeto esateko rekreora atera giñanean, taberna batean adiskide batzuekin kantatzen ari nintzan bertso eta kanta euskaldunak.

Alako batez, soldadu batek, lendik an zegoanak eta nik artean ezertarako ezagutzen ez nuanak, onela dit euskeraz:

— Zu, Alkain: zurekin egon bear bat badaukat bada nik.

Ori entzunik, ni bereala jeiki nintzan nengoan maietik, eta biok tabernatik irten giñan.

Nik une artan pentsatu nuana au izan zan:

— Emen kantatzen eta bersotan ari nauk, eta au polizi oietako bat bear likek izan!

Bañan ez bainuan ezer txarrik iñorengatik kantatu, nere buruarekin seguru nengoan. Orreगतिक, azkar altxa nintzan nengoan lekutik, ezeren bildurrik gabe.

Ala, beintzat, kanpoan, ostatu aren saietsean, or atera dit patrikatik lepoko kate bat bere iduri edo medallarekin, onela esanaz:

— Alkain, lepoko au ezagutzen al dezu?

— Ezagutuko ez det, bada! Nik ere orren berdiña daukat, eta orrek Etxeberria nere lagun zanarena bear luke izan.

— Bai, jauna; alaxe da. Eta kartera au?

— Bai, ori ere ezagutzen det: Etxeberria'rena. Eta barrenean bazituan idazketa batzuk.

— Bai; danak ementxe neuzkan zuri emateko, zure izena or ikusi nuan eta.

Antxe bertan eman zizkidan danak, Etxeberria'ren etxera eramateko (1).

Gero, beren estuasunean, trintxeran sartzean baionetaz nola il zuten esan zidan. *Bandera de Falange* artatik, bost bakarrik allegatu omen ziran, nik zinbuluka alde egin nuan leku artara.

Biok oso egonaldi samiña egin genduan benetan. Ozkia etortzen zait orain bertan. Negar-malko ugari bazan bion begietan.

Arek ere nunbait lendik ezaguna izaki Etxe-

berria, au bertsolari iaioa baitzan eta argatik eza-
gutzen.

Mutil onek, berez zarauztarra zala esan zi-
dan, eta muebleri batean lana egiten zuala. Nun
eta nola ere esango zidan, bañan ez naiz gogo-
ratzen.

Izan ere, nun nengoan ez nekiala gelditu
nintzan une artan, biotzean eman zidan zarta-
darekin.

Gauza bakarra gogoan daukat: urrengo egu-
nean automobillarekin andik fronte aldera irten
bear zuala eta idatziko zidala. Bañan etzidan
idatzi.

Gero, beraren konpañiko batek, gezurra edo
egia, txoke batean il zala esan zidan.

Eta egia izango, geroztik, bizi izan balitz,
an edo emen alkar ikusiko gendualako, eta ez
degu ikusi.

Illa izango dala uste det, eta zeru erdi-er-
dian gerta dedilla. Au eta geiago ere eskertu
litzaioke ori egiten duan gizonari.

Gaurko egunean, ez dakit orrelako eginki-
zun sakonik iñork egingo ote genduken. Balite-
ke, bañan lanak izango lirake. Orregatik, asko-
tan esaten det nik, persona eginkizunetan eza-
gutzen dala, ez itzez bakarrik.

Kate eta medalla aiek Gernika'ko *Hotel Ju-
lián*'eko bi neskatxa gaztek ipiñitakoak ziran.
Gu biok sarritan lo egiten genduan an; eta, ja-
kiña, berak, zer zetorren ikusirik, lepoan ipiñi
zizkiguten, ondoren ona guk izatearren.

Nik, ala edo ola, naiko ona izan nuan; bañan nere lagunak ez. Arek, ordea, goi eder artan, ez dauka ezeren naigaberik; eta ni, mundu txoro ontan, askorik ez, bañan beti zerbaiteren naigabetan nago. Zein ote gera, beraz, ongien?

---

(1) Etxeberria'ren karterari buruz, onela esan digu beraren arreba Benitak:

— Andoain'go Antonio Etxeberria'k ekarri zuan anaiaren kartera etxera. Berari Alkain'ek eman ote zion, ori ez nizuke esango, ez dakit eta. Etxeberria ori, apellido berekoa izan arren, etzan gure fameli tartekoa. Bera ere Bizkai aldean gudari ibillia zan.»

LERIDA

Medina de Rioseco errri ortan illabete eta egun batzuk egiñik, ostera Valladolid'era etorri giñan, eta emen beste ogei bat egun inguru egon, guretzako tokatzen ziran kamioi berri-berrien zai.

Uztapide bertsolaria *cuartel de caballeria*'n zegoan, eta egunero alkarrekin juntatzen giñan *Bar Cantábrico* zeritzaion ostatuan.

Baita biok lasai asko bertsotan jardun ere. Guri etzigun iñork bein ere itzik atera.

An bertakoak ere txoratzen genituala uste det, azkenerako erderaz ere asi baigiñan bertsotan, eta ango jendearen parrak!

Botatzen genituan aldrebeskeri eder askoak! Akademiaren premi-puska bat izango zuan, bai, gure erderak.

Gañera edozein jarduten da Valladolid'en erderaz bertsotan, erderaren oñarria bertan izanik.

Alaz guziaz ere, gu an jardun giñan, bada. Amaika parra egiten zuan jendeak, baita gu biok ere alkarri.

Bañan kamioiak guretzat etorri ziranean, beste asko bezelaxe, gu ere gerra-leku eta frentee-tara.

Ontan ere, egun txar geiago izan genituan, onak baño.

Txarkiena, logurearekin ibiltzen giñan. Zeñen txarra dan lorik ez egitea!

Bañan egun lasai xamarrek ere izaten ziran tarteka-tarteka, eta bear ere bai.

Cataluña'n ibilli giñan. Aragoi'en ere bai. Gero, Guadalajara, Madrid, Cuenca, Valencia, Alicante eta abar.

Ibilketa aietako gorabera guziak, ez dago liburu batean jartzerik.

Bañan Lérida'n gertatu zitzaidana bai; ori idatzi bear det emen.

Ordurako bagenituan amabost bat egun Lérida'n geundela.

Guk, euskaldunak, leku eta erri guzietan taberna bat aukeratzen genduan beti.

Geienetan, jakiña, ardorik onena zegoan toki-a, eta zer moduzko nagusi, etxekoandre, neskatxa eta abar begiratuta.

Lau edo bost bagiñan an kantatzen bikain xamarrek, eta beste euskaldun geienak andik edo emendik jakiten zuten, gu nun eta nola eta zer lekutan alkartzen giñan.

Eta, jakiña, jendea alaitasuna eta jatortasuna dagoan lekura joaten da beti.

Guk aukeratzen genduan tabernak izaten zuan mesede ederrik. Gauetan, geienetan beteta.

Ala, beintzat, gu tabernan geunden, eta une artan ni bertsoan ari nintzan.

Eta, artean nere bertsoa bukatzeko neukala, or eltzen dit batek bere besoakin lepo-lepotik, eta ura lepo-estuketa!

Besarkada estuak artu ditut bat baño geiago nere denboran. Bañan alakorik ez iñungo lekutan. Ura zan estutua, ura!

Eta zein izango eta Jose Joakin Albizu, nere erritarra, eskola-laguna eta oso adiskide aundia beti.

Jose Joakin Albizu euskaldun jator au gaur Ameriketara bizi da.

Bere gogoz joan zan aruntza, eta badakit oso ongi bizi dala.

Ni ez naiz batere arritzen gizon biotz zabalako bat ongi bizitzeaz, eta Albizu ori baño biotz zabalagokoa izaten oso zalla izango da beti ere.

Mutil koxkorretatik oso adiskide onak izan giñan biok.

Eskolan eta nunai eta beti, apaltasun aundikoa zan berez, eta ikasten zuana errez. Bein ere etzan izan ni naizen bezin itz-jarioa.

Gutxi ariko zan berriketan; bañan, arek itzegiten zuanean, oñarri zabaleko itza esango zuan beti.

España'ko gerra zikin artan Franco'ren aldetik ibilli zan. Bañan onek ez du neretzat garrantzirik ezertxo ere.

Neretzat, garrantzirik aundiena, gizatasunarentzat biotz sakon eta zabalekoa izatean dago. Eta gaur ere onen bear ederra badaukagu alajañetan, baldin ongi begiratzen badegu.

Arek lendik nere abotsaren berri ongi zekian, eta, Lérida'ko taberna artan sartu zanean, bereala ezagutu zuan ni nintzala; eta orregatik etorri zitzaidan besarkada anaikor ura ematera, onela esanaz:

— Iñaki, Iñaki! Bizi al aiz, motell? Ikusi ez bairdut, ez nian sinistuko.

Iru lagun ziran berak, eta goiz ezkerero ia ezer jan gabe omen zeuden; eta, Gandesa'tik baitzetozen, oso nekatuak arkitzen ziran.

Ala, Lérida'ra allegatu ziranean, bereala apaltzeko leku billa.

Orrelako goraberak esaten jardun zitzaidan aurrena.

Aiek iru lagun eta gu bost, zortzi, eta danok euskaldunak, batera apaldu genduan ostatu artan bertan.

Apaltzen asi orduko eta ni Albizu orren ondoan nintzala, or galdetzen dit alako batean berak:

— Aizak, Iñaki: zer nola ibilli intzan Bilbao'ko Artxanda mendigañean?

— Motell, Joxe Joakin, oso gaizki! Lagunik aundiena baionetaz il zidateken; eta gero, ura ilda, an ibilli ninduan atzera eta aurrera, zer egiten ez nekiala, bi tankeren tartean. Bañan zergatik galdetzen didak ori?

— Zergatik galdetuko diat, bada, Iñaki! Aurreneko tankean ni nintzalako, eta, i ezagutu

eta nola enbillen ikusita, atzeko tankeari nik abixatu nitxioken iri ez tiratzeko tirorik, nere oso laguna intzala eta. Orregatik egon ginduan an geldituta, ik zer egiteko asmo uan. Gero, zauritu bat bizkarrean uala eta beste lagun batekin, pake-pakean pasatzen utzi zindutegun. Gaur orregatik diat nik sekulan izan dedan pozik aundiena, i emen bizirik eta kantari arkituta.

Altxa nintzan, eta, aurrena berak lepo gaitetik eldu eta estutu ederrak izan banituan, gero, nik emanda, izan zituan berak ere eder askoak.

Albizu ori gurekin Azpeiti'raño etorria zan. Orregatik, ondoren onela esan zidan:

— Badakik ongi asko Azpeiti'ko arkupe eta kontzeju azpian nola despeditu giñan, bat alde batera eta bestea bestera, ik onela esanz: «Joxe, norberak norbere buruarekin agintzeko orduetan gaituk; eta, ik emen gelditzea nai badek, gelditu adi. Alaz guziaz ere, gerra ontan alkarren aurrean gertatzen bagera, nik ez diat iri iñolaz ere tirorik tirako. Ik ere neri beste orrenbeste egin zaidak, eta kito!» Iñaki, itz oiek ik esanda sakabanatu ginduan biok Azpeiti'n, eta ara ostera biok alkarrekin.

Zefien gauza zoragarri eta pozgarri dan bi adiskide zar gerra batean topo egitea!

Neretzat etzan aparti gozoagorik izan gerra guzian.

ERRAZU

Gerra dan-dana bukaturik, gure auzoko Billabona'ko errira etorri giñan.

Nik, azkeneko iru illabete ta erdi Elizondo'n egin nituan kamioiarekin, izugarri ederki gañera, igande eta jaietan nere etxera lasai asko etorriaz.

Igande batean, goizean, Elizondo'n, ni etxera etortzeko gasolina artzen ari nintzala, ango estankoaren aurrean gizon lodi bat ikusi nuan, zerbaiteren zai.

Berari begiraka nengoala, or etorri zait burura:

— Onek gure alderdikoa bear likek, eta kaso egin bear zioat.

Bai egin ere. Kamioia aurrerago eraman eta berarengana:

— Kaixo, adiskide! Egun on! Euskalduna al zera?

Eta arek:

— Bai arraiotan! Usurbil'koa gañera. Emen nago Errazu'ra joan nairik, eta ez dakit autobusa noiz daukatan.

Nik orduan:

— Adiskide, orain amarrak inguru dituzu, eta amabiak arte ez daukazu autobusik. Nik ez daukat ezeren presarik, eta, nai badezu, bereala eramango zaitut.

— Orixe egingo bazendu, ixtimatuko nizuke galanki. Seme bat daukat Errazu erri ortan soldadu, eta, amabiak arte ez badago emen autobusik, ia egun guzian ez det ezer ere egingo. Egin zaidazu, bada, mesede ori, al badezu.

Ala, beintzat, sartu arazi det kabinara eta abiatu gera Errazu aldera.

Bereala or galdetzen dit ea ni nungoa naitzen.

Nere erantzuna:

— Urnieta'koa.

Eta berak:

— Urnieta'koa? Nik badet, bada, urnietar bat nere etxera etortzekoa, Alkain gaztea, bertsolaria.

Bereala bururatu zitzaidan nor zan:

— Adiskidea: Kaximiroren aita izango zera zu orduan?

— Bai.

— Ni, berriz, Alkain gaztea.

— Bai, zera!

— Bai, jauna. Zure semea nere besoetan il

zan Artxanda mendigañean, eta zure etxera joatekoa nintzan, eta laister joateko asmotan gañera, nere soldaduzka tamalgarri au aurki bukatzen baitet.

Semea nola il zan kontatu nion, eta orduan aren eta nere begietan etzan negar-malkorik palta.

Errazu'ra iritxi giñan eta beste semea arkitu ezin. Bañan noizbait ere arkitu genduan, mendigain batean.

Sarjentoari baimena eskaturik, kalera jetxi giñan, irurok alkarrekin bazkaltzera.

Etzan egun alaia izan. Jakiña, olakoetan ez da arritzekoa samintasuna baizik ez izatea, naiz-eta ni aita-semeak zerbait alaitzen al nuana saiatu.

Aparia ere bertan egin genduan. Gabeko amarrak arte zuan semeak baimena, eta ordura arte alkarrekin igaro genduan eguna. Eta andik Usurbill'era, aitarekin.

Goizeko laurak inguru ziran, ni ostera Usurbil'dik Elizondo'ra irteterako.

Amaika olako egifia banuan gerra madarikatu artan. Naiago nuke, askozaz ere, danak erabat aztuta baneuzka.

Bañan emen zure onerako jarri nai izan ditut, irakurle.

Batez ere gaztea bazera, idazketa onekin ongi jantzi zaite gerra zer dan. Beti eta beti ankaperatu zazu. Mesede ederra badezu.

Eta ona orain, azkenerako, bertso bat:

Gogoan artu bear zenduke,
ai irakurle maitea:
gerra guziak izango dute
beti olako nastea.
Obea dezu danak utzita
ez aipatutzen astea,
bestela berriz etorri leike
aren berdiña ostea.

ORAINDAÑOKO LIBURUAK

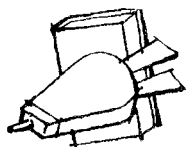
1. R. Artola: Sagardoaren Graziya (*Aitua*).
2. M. Soroa: Gabon, Au ostatubal, Anton Kaiku (*Aitua*).
3. F. Apalategi: Euskal mutillak armetan, I. (*Aitua*).
4. Pepe Artola: Ustez laguna detan. (*Aitua*).
5. P. M. Urruzuno: Euskalerritik zerura. (*Aitua*).
6. T. Alzaga: Ramuntxo. (*Aitua*).
7. R. Azkarate: Galtzaundi. (*Aitua*).
8. A. Apaolaza: Patxiko Txerren. (*Aitua*).
9. B. Iraola: Oroitzak. (*Aitua*).
10. Errege eguneko bertso sayoa. (*Aitua*).
11. P. Larzabal: Bordaxuri. (*Aitua*).
12. Bilintx: Bertso ta lan guziak. (*Aitua*).
13. M. Izeta: Dirua galgarri. (*Aitua*).
14. P. Larzabal: Iru ziren. (*Aitua*).
15. Ezkontza galdutako bertsoak, I. (*Aitua*).
16. A. M.ª Zabala: Gabon gau bat. (*Aitua*).
17. A. M.ª Labayen: Malentxo alargun! (*Aitua*).
- 18-19. A. Zavala: Txirrita. (*Aitua*).
20. F. Goñi: Lurdesko gertaerak. (*Aitua*).
21. P. Larzabal: Herriko bozak. (*Aitua*).
22. Bertsolarien txapelketa (30-XII-1962). (*Aitua*).
23. Aizkolariak. (*Aitua*).
24. F. Imaz: Bertso guziak. (*Aitua*).

25. A. P. Iturriaga: Jolasak. (Aitua).
26. A. Me Zabala, A. Larraitz, Mir: Periyaren zalapartak. (Aitua).
27. Azpeitiko Premiyoaren bertsoak. (Aitua).
28. B. A. Mogel: Ipui onak. (Aitua).
29. T. Alzaga: Burruntziya. (Aitua).
30. G. Anduaga: Egunsentiko txoria. (Aitua).
31. M. Soroa: Baratzan. (Aitua).
32. M. Elicegui, A. Zavala: Pello Errotaren bizitza. (Aitua).
33. M. Elizegui, A. Zavala: Pello Errotak jarritako bertsoak. (Aitua).
34. P. Larzabal: Senpere-n gertatua. (Aitua).
- 35-36. J. V. de Echagaray: Festara. (Aitua).
37. A. Cardabere: Euskeraren berri onak. (Aitua).
38. S. Salaveña: Neronek tirako nizkin. (Aitua).
39. Bertsolariak: Amar urteko bertso-papèrak. (Aitua).
- 40-41. J. R. Zubillaga: Lardasketa. (Aitua).
42. Uztapide: Noizbait. (Aitua).
43. Bertsolari-txapelketa. (1-I-1965). (Aitua).
44. P. Larzabal: Hilla esposatu. (Aitua).
- 45-46. J. M. Satrustegui: Bordel bertsolaria. (Aitua).
47. P. M. Urruzuno: Iru ziri. (Aitua).
48. P. Barrutia, Sor Luisa, X. Munibe: Teatro zaarra. (Aitua).
- 49-50. A. Zavala: Pello Errotaren itzala. (Aitua).
51. P. M. Urruzuno: Ur-zale baten ipuiak. (Aitua).
- 52-53. G. Anduaga: Bertso-bilduma.
54. A. Zavala: Fernando Amezketarra bertsolaria. (Aitua).
55. Basarri: Laugarren txinpartak. (Aitua).
56. A. Zavala: Udarregi bertsolaria. (Aitua).
- 57-58. C. Beobide: Asis'ko Lorea. (Aitua).
59. A. Zavala: Axentxio Txanka bertsolaria.
60. A. Zavala: Errikotxia, Itxaspe ta beste zenbait bertsolari. (Aitua).
61. A. Zavala: Gaztelu bertsolaria. (Aitua).
62. A. Zavala: Zarautz'ko Zaldubi bertsolaria.
- 63-64. A. Zavala: Juan eta Pello Zabaleta bertsolariak. (Aitua).
65. J. M. Satrustegui: Luzaide'ko kantiak. (Aitua).
66. A. Zavala: Iru bertsolari. (Aitua).
67. Bertsolari-txapelketa (11-VI-1967). (Aitua).
- 68-69-70. A. Zavala: Alzo'ko Imaz bertsolaria.
- 71-72. A. Iturriaga: Ipuiak. (Aitua).

73. *A. Zavala*: Iru anai bertsolari. (*Aitua*).
- 74-75. *A. Zavala*: Errenteria'ko bertsolari zaarrak.
76. *A. Zavala*: Alza'ko bertsolari zaarrak.
- 77-78. *A. Zavala*: Paulo Yanzi ta bere lagunen bertsoak. (*Aitua*.)
- 79-80-81. *A. Zavala*: Lexo bertsolaria.
82. *A. Zavala*: Juan Maria Zubizarreta bertsolaria. (*Aitua*.)
83. *A. Zavala*: Motza, Zulaika ta Ugalde bertsolariak. (*Aitua*.)
84. *M. Matxain*: Uste gabea. (*Aitua*).
85. *Xalbador*: Ezin bertzean. (*Aitua*.)
- 86-87. *A. Zavala*: F. Iturzaeta bertsolaria.
- 88-89-90. *A. Zavala*: Xenpelar bertsolaria. (*Aitua*.)
91. *A. Zavala*: Txapel bertsolaria. (*Aitua*.)
92. *I. Alkain*. - *A. Zavala*: Alkain aita-semeak. (*Aitua*.)
93. *A. Zavala*: Zubeltzu ta Saikola bertsolariak. (*Aitua*.)
94. *A. Zavala*: Atano ta Estrada bertsolariak. (*Aitua*.)
- 95-96. *A. Zavala*: Azkoitia'ko zenbait bertsolari.
97. *A. Zavala*: Bidasoa aldeko bost bertsolari. (*Aitua*.)
- 98-99. *Inozentzio Olea*: Goierriko lorak.
100. *Manuel Lasarte*: Bertso-mordoxka. (*Aitua*.)
- 101-102. *A. Zavala*: Txirritaren bertsoak. I. (*Aitua*.)
- 103-104. *A. Zavala*: Txirritaren bertsoak. II. (*Aitua*.)
105. *José Inazio Etxeberria*: Mendi-gañetik.
106. *A. Zavala*: Pastor Izuela. - Ezkioko ta Segurako itxuak. (*Aitua*.)
107. *A. Zavala*: Zepai bertsolaria. (*Aitua*.)
108. *Mattin*: Ahal dena. (*Aitua*.)
- 109-110. *P. Lafitte*: Mañex Etchamendy bertsularia.
111. *Bertsolariak*: Xenpelar-aria, 1972. (*Aitua*.)
112. *Basarri*: Sortu zaizkidanak. (*Aitua*.)
113. *P. M. Urruzuno*: Sasiletrau baten ziria.
114. *A. Zavala*: Kaskazuri bertsolaria.
115. *A. Zavala*: Larraburu, Lexoti ta Balentin bertsolariak. (*Aitua*.)
116. *A. Zavala*: Oiartzungo bost bertsolari. (*Aitua*.)
- 117-118. *Balendin Enbeita*: Nere apurra.
119. *A. Zavala*: Oiartzungo beste lau bertsolari. (*Aitua*.)
- 120-121-122. *A. Zavala*: Mendaro Txirristaka.
- 123-124-125. *A. Zavala*: Zapirain anaiak.

126. *A. Zavala*: Ustu ezin zan ganbara.
127. *M. Arozamena*: Nere aldia.
128. *A. Zavala*: Amodiozko penak bertso berrietan.
129. *A. Zavala*: Afrika'ko gerra (1859-1860).
130. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (I).
131. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (II).
132. *A. Zavala*: Patxi Erauskin bertsolaria (III).
133. *A. Zavala*: Arrantzaleen bizitza.
134. *J. M. Arrizabalo - A. Zavala*: Baso-mutillak.
135. *A. Zavala*: Jaioak bizi nai.
136. *A. Zavala*: Noe'ren ontzia.
- 137-138. *Ataño*: Txantxangorri kantaria.
139. *A. Zavala*: Soldaduzkako bertsoak.
140. *A. Zavala*: Nekazariak bai miseriak.
141. *Bertsolariak*: Bertsolari-Txapelketa Nagusia (Donostia, 1980-I-6).
142. *A. Zavala*: Txabolategi, Elkoro eta Leunda bertsolariak.
143. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (I).
144. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (II).
145. *J. J. Irazusta*: Nork bere bidea (III).
146. *A. Zavala*: Berridi eta Kuxkullu bertsolariak.
147. *Ataño*: Txori.
148. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (I).
149. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (II).
150. *I. Alkain, A. Zavala*: Gerrateko ibillerak (III)

AUSPOA
LIBURUTEGIA